

J A Z Y K O V Ě D N Ě A K T U A L I T Y

**Časopis
Jazykovědného sdružení České republiky**

roč. XLIX – 2012

č. 3 a 4

ISSN 1212-5326

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

ročník XLIX (2012), číslo 3 a 4

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky
s finanční podporou Akademie věd ČR.

<http://www.jazykovednesdruzeni.cz>

Redakční rada: Tomáš Duběda (hlavní redaktor)
Martin Šemelík (výkonný redaktor)
Jana Hoffmannová, Pavla Chejnová, Jan Kořenský,
Michaela Lišková, Marián Sloboda

Příspěvky laskavě zasílejte v elektronické verzi, ve formátu textového editoru
MS Word, na e-mailovou adresu martin.semelik@gmail.com.

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha
č. j. NP 583/1993 ze dne 13. 4. 1993.

OBSAH

- Martin Janečka: *K dvěma pojetím analýzy textu: metodologická komparace* 70
- Josef Štěpán: *Příčinnostní vedlejší věty z hlediska kvantitativního (na materiálu vědeckých textů)* 79
- František Štícha: *Jak v epoše elektronických korpusů následovat Miloše Dokulila (Miloši Dokulilovi ke stému výročí narození)* 95

Rod v jazyce a jazykovědě (seminář uspořádaný Jazykovědným sdružením ČR dne 8. prosince 2011)

- Jana Hoffmannová: *Rod v jazyce a jazykovědě (úvod k bloku příspěvků)* 108
- Petr Nádeníček: *„Přijedou jen hosté, nebo i hostky?“ K pojetí politické korektnosti ve slovanských a germánských jazycích* 109
- Jana Valdřová: *Rodové asymetrie názvů osob z hlediska feministické lingvistiky* 118
- Josef Šimandl: *Rod pomnožných proprií, rod v plurálu, rod obecně* 124
- Milan Harvalík: *Kategorie gramatického rodu v propriální sféře jazyka* 128
- Ivana Svobodová: *Rod cizích zeměpisných jmen* 132
- Petr Dvořáček: *Přechylování z pohledu překladatele* 136
- Anna Černá: *Přechylování v jazykové poradně* 142

Nové publikace

- Věra Hejhalová: *Syntagmatik im zweisprachigen Wörterbuch (B. A. Model)* 147

Interview

- Marie Vachková: *Rozhovor s Bělou Poštolkovou u příležitosti jejího významného životního jubilea* 152

Kronika

- Michaela Lišková: *Za televizním týdeníkem O češtině* 155

K dvěma pojetím analýzy textu: metodologická komparace

Martin Janečka

Palackého univerzita v Olomouci
martin.jane@centrum.cz

Abstrakt: Tato stať se zabývá dvěma možnými pohledy na textovou lingvistiku. Jednak předkládá pojetí Lud'ka Hřebíčka, který ve své vlastní teorii textu uplatnil metodu fraktální analýzy, popsanou v rámci kvantitativní lingvistiky zejména Gabrielem Altmannem, jednak (a v kontrastu s tím) nabízí tzv. komunikačně orientovaný přístup k textu, reprezentovaný např. Gerhardem Helbigem nebo Janem Kořenským, jenž se nově odráží v tzv. multimodalitě. Tento text se snaží doložit to, že způsob uchopení pojmu „text“ závisí na tom, co od textové lingvistiky očekáváme, jaké sféry jazyka skrze ni chceme analyzovat a k jakým oblastem jazyka chceme výsledky našich zkoumání vztahovat.

Klíčová slova: strukturalismus, text, sémantický konstrukt, textová lingvistika, propoziční přístup, komunikační přístup, multimodalita

1. Úvod

Cílem této studie je porovnat dva (velmi) odlišné přístupy k analýze textu. První přístup představuje textová lingvistika Lud'ka Hřebíčka, druhý pak komunikační (procesuální) přístup k textu v podání jednak Gerharda Helbiga, jednak Jana Kořenského. Myšlenky zástupců druhé skupiny se pak podle našeho názoru v dnešní době odráží v tzv. multimodálním přístupu ke komunikaci. Rozborem uvedených přístupů, resp. tím, jak zacházejí (především) s pojmem „text“, chceme dojít k tomu, čeho je každá z uvedených skupin schopná dosáhnout prostřednictvím (svébytně pojaté) analýzy textu a také k tomu, čeho naopak v rámci své textové analýzy principiálně dosáhnout nemůže. Nejprve nastíníme to, kdy a proč se vůbec v jazykovědě začala zkoumat „úroveň textu“, v dalších částech pak představíme postupně textovou lingvistiku Lud'ka Hřebíčka a dále zástupce tzv. komunikačních (procesuálních) přístupů k textu, přičemž jako možné vyústění těchto procesuálních přístupů přiblížíme tzv. přístup multimodální.

2. Změna paradigmatu – obrat k „textu“

Panuje obecná názorová shoda¹ v tom, že přibližně od roku 1970 nastává v jazykovědě v mezinárodním měřítku tzv. „komunikačně-pragmatický obrat“, tj. odklon od systémově² (langue) orientované lingvistiky a příklon k lingvistice

¹ Helbig 1991, s. 11 aj. Hřebíček pak „obrat k textu“ vztahuje již k průběhu 60. let 20. stol.

² Resp. též přístupy formalistické, v českém prostředí reprezentovány názory např. ve Sgall 1992.

orientované komunikačně³ (parole). Důvody, proč k této změně paradigmatu⁴ dochází, můžeme najít rovněž více či méně identicky zformulované u řady autorů: hlavními hybnými silami bylo to, že lingvistika orientovaná systémově (od de Saussurea po Chomského)⁵ se programově omezovala téměř výlučně na jazykový systém a vyřazovala z lingvistiky a priori problémy užívání (parole) jazykového systému v konkrétních komunikačních situacích.

Rozšíření předmětné oblasti jazykovědy se projevilo mj. vznikem, resp. rozvojem nových disciplín, jako jsou sociolingvistika, psycholingvistika, pragmatika (pragmalingvistika), teorie mluvních aktů nebo textová lingvistika (také jako teorie textu, textová gramatika, syntax textu apod.). Např. podle Helbiga⁶ přišly podněty k zájmu o zkoumání textové roviny z několika stran: jednak se jednalo o vlivy tzv. imanentní, neboli vnitrojazykové, tedy požadavek vysvětlit jisté jevy, které nebylo možno vysvětlit v rámci gramatiky (anafora, projektivita aj.), jednak šlo i o vlivy primárně nelingvistické (strojový překlad, rozmach elektronického zpracování dat související se vznikem korpusů aj.). Rovněž se objevily názory, že by za nejvyšší jednotku jazyka měl být považován text, nikoli věta, přičemž to neznamenal, že by dřívější gramatiky s rovinou textu vůbec nepočítaly, ale nevydělávaly ji jako samostatnou rovinu.

Helbig⁷ rovněž uvádí výčet základních otázek a témat, která si textová lingvistika stanovila za cíl zkoumání, např.: Co je text? Čím se liší od náhodného seskupení vět? Jak spolu souvisejí věty v textu? Které hierarchické mezistupně můžeme mezi větou a textem identifikovat (např. kapitola, odstavec aj.)? Na druhou stranu je však podle něj evidentní to, že „vnitřní soudržnost všech těchto výzkumů je zajištěna jen nálepkou „text“ – to, co lze nalézt za termíny „textová lingvistika“, „teorie textu“, „věda o textu“, „textová gramatika“ aj., poskytuje velmi nejednotný obraz, [...] ve výchozích teoretických pozicích a metodologických předpokladech, [...] ve výzkumných cílech a pracovních hypotézách a dokonce [...] v předmětném vymezení textu.“⁸

Tato zjištění směřovala k rozvoji procedurálních (procesuálních) modelů textu, které uvažují mechanismus produkce a percepce textu jako instrumentalizaci rozdílných (vzájemně se ovlivňujících) souborů vědomostí; jsou to např. znalosti encyklopedické, znalost komunikačních principů a maxim a zejména znalosti jazykové.⁹

³ Resp. též přístupy funkcionalistické, v českém prostředí reprezentovány názory např. v Kořenský 1992, Čech 2005.

⁴ Ve smyslu Kuhnovy definice, viz Kuhn 2008, s. 23n.

⁵ Helbig 1991, s. 11.

⁶ Tamtéž, s. 134.

⁷ Tamtéž, s. 134–135.

⁸ Tamtéž, s. 135–136.

⁹ Helbig 1991, s. 138.

3. Textová lingvistika L. Hřebíčka

Primárním zdrojem Hřebíčkových historicko-metodologických úvah vztahujícím se ke konceptům a směrům, které kriticky reflektuje, je pro účely tohoto textu jeho popularizačně laděná monografie *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem* (2002),¹⁰ v druhé řadě pak novější skripta *Text in Semantics. The Principle of Compositeness* (2007b).

Luděk Hřebíček, který „obrat k textu“ spatřuje v jazykovědě již v průběhu 60. let 20. století, postuluje axiomy textové lingvistiky z pozic poněkud odlišných,¹¹ zejména proto, že dosavadní přístupy, které se pokoušely text nějakým způsobem uchopit, byly podle něj neúspěšné. Hřebíček ve své teorii navazuje na základní koncepty stanovené Gabrielem Altmannem: jsou jimi jazykový konstrukt a jeho konstituent. Tyto jsou pak důležité k vyjádření lingvistického Menzerath-Altmanova zákona (dále jen MA), jehož obecné znění je následující: Čím delší (větší, složitější atd.) je jazykový konstrukt, tím kratší (menší, jednodušší atd.) je v průměru jeho konstituent.¹² Uvedené veličiny mají popisovat dvě rozdílné jazykové jednotky: konstrukt jako jednotku určité jazykové roviny a konstituent jako jednotku, z nichž konstrukt sestává. Tímto způsobem jsou k sobě vztaženy dvě sousední jazykové úrovně a zároveň je jazyková úroveň obecně definována. Za jazykovou rovinu a její segmenty lze pokládat útvary odpovídající znění Menzerath-Altmanova zákona, přičemž účinek zákonů se podle Hřebíčka v jazykových systémech manifestuje jako příklon směřující k určitému rovnovážnému stavu.

Podle Hřebíčka¹³ jsme na základě analýzy textů různých jazyků schopni diferencovat např. tyto jednotky:

hláska – morf – (slabika) – slovo – syntaktická konstrukce – věta.

Jednou z nejzásadnějších otázek přitom pro Hřebíčka byla možná reálnost jisté nadvětné jazykové roviny, resp. to, jak a proč se k sobě věty v textu vztahují.

Lexikální jednotku v textu poměřuje Hřebíček ve dvou rozdílných kontextech:

- a) v segmentu textu, který je nejfrekventovanější syntaktickou jednotkou (větou, klauzí) či útvarem metrickým (např. veršem);
- b) rozšířeným kontextem lexikální jednotky, kterým je souhrn všech segmentů, v nichž můžeme příslušnou lexikální jednotku identifikovat.

¹⁰ Dále jen *Vyprávění*.

¹¹ Hřebíček 2002, 2007a, 2007b, 2009 aj.

¹² Např. Hřebíček 2007a, s. 84.

¹³ Např. Hřebíček 2007b, s. 27.

Jako důležité se jeví finální zjištění, že b) se projevuje jako konstrukt a a) jako příslušný konstituent odpovídající Menzerath-Altmanovu zákonu.¹⁴ Prověřeno na textech různých (má tím Hřebíček na mysli „funkčních“?) stylů a v jazycích různých typů podle Hřebíčka vede k několika axiomům:

1. V textech je možno nalézt skrytou a dosud nepopsanou jazykovou rovinu.
2. Každá lexikální jednotka tvoří v textu sémantický konstrukt, jehož konstituenty jsou segmenty, ve kterých se objevuje, a každý segment textu je konstituentem příslušných sémantických konstruktů, tvořených lexikálními jednotkami, které se v něm objevují.
3. Text můžeme považovat za systém, jehož dynamičnost je konstituována modifikací slovního tvaru v lexikální jednotku, a tedy v sémantický konstrukt.
4. Text můžeme považovat za lingvistickou jednotku na stejném principu jako např. větu, slovo nebo morfém.
5. Systém jazykových rovin je množina konstituovaná na základě soběpodobnosti, vykazuje tedy některé rysy fraktálu.¹⁵

Podle Hřebíčka¹⁶ ve struktuře textu nacházíme jevy, které se zdají být odezvou poznatků o dynamických strukturách příznačných pro mnohé z mimojazykových skutečností. Myšlení v těchto pro lingvistiku nových pojmech pak podle něj může pomoci najít klíč k lepšímu poznání jazyka a jeho struktury, čímž je samozřejmě myšlen jazyk verbální.

V rámci nedávných debat o potřebách přehodnocení základních postulátů zavedených již strukturalismem reprezentovaným *Pražským lingvistickým kroužkem*, které se snaží revidovat strukturalismus a buď jej učinit kompatibilním s nově se objevivším přístupem komunikačním tak, že použijí strukturalistická východiska jako podklad pro nové teorie (např. Kořenský, 1992), nebo jej ve prospěch těchto nových teorií zavrhnou (Čech, 2005), nebo naopak hájí pevně strukturalistická stanoviska (zejména Sgall, také Komárek aj.), se objevují názory Hřebíčkovy, které jdou takřka „svou vlastní cestou“.

Hřebíček kritizuje tradiční/strukturalistický stratifikační přístup k jazyku jako k systému rovin, a také snahu (více či méně úspěšnou) o stanovení minimální jednotky na dané rovině, což je podle něj spojeno s de Saussureovým bilaterálním pojetím jazykového znaku,¹⁷ a říká, že se tyto snahy zastavily u věty, a i tam nastaly nemalé problémy. Poté, co se pozornost lingvistů celoplošně obrací ke zkoumání textu, se ukáže, že klasické přístupy text svými metodami popsat nedokážou, resp. při pokusech uchopit textovou rovinu de facto zůstávají stále u popisu roviny větne. Zde je důležité poukázat na příliš striktní Hřebíčkovu tvrzení, že text klasické přístupy nikdy nezajímal, a když už je zajímat začal, tak jej

¹⁴ Hřebíček 2007b, s. 31 a 57; také např. Hřebíček 2002, s. 67 aj.

¹⁵ Hřebíček 2009.

¹⁶ Hřebíček 2002, s. 102.

¹⁷ Hřebíček 2007, s. 9.

nedokázaly adekvátně uchopit. Podle mého názoru je potřeba toto tvrzení poněkud zjemnit: klasické¹⁸ přístupy, založené, řečeno s de Beaugrandem,¹⁹ na tzv. u-s-a systémech,²⁰ postulovat text ani nepotřebovaly, protože to pro ně byla (a pro některé dnešní badatele²¹ stále je) důsledně parolová záležitost.

Co se týká skript *Text in Semantics. The Principle of Compositeness* (2007b), Hřebíček zde stejně jako ve *Vyprávěních* z roku 2002 postuluje svou teorii sémantického konstruktů jakožto základní jednotky lingvistického popisu na rovině textu. Stejně jako ve *Vyprávěních* Hřebíček deklaruje,²² že svou metodu aplikoval na texty různých funkčních stylů (a na jazyky typologicky rozdílné), což se však týká pouze různých útvarů (romány, historické, literární a editorské spisy nebo krátké novely) jazyka psaného. Na rozdíl od *Vyprávění* v anglicky psaných skriptech²³ Hřebíček naznačuje otázku kontextu, když uvádí, že sémantický konstrukt má schopnost se vyskytovat pouze v kontextových vztazích, tudíž bez nějaké textové jednotky se s touto rovinou nemůžeme setkat; žádný lexikon sémantického konstruktů se neobjeví bez toho, abychom pozorovali (nebo alespoň předpokládali – může tím mít na mysli eliptické útvary?) text. Lze mít za pravděpodobné, že se tyto úvahy vztahují pouze ke kontextu v užším smyslu (neboli kotextu) a kontext v širším smyslu (např. zkušenostní) do jeho úvah nespadá.

Co se týká různých (funkčních?) stylů v Hřebíčkových experimentech, nad všemi dílčími problémy ční jeden problém, a to (ne)diferencování mluvené a psané podoby jazyka. Veškeré Hřebíčkovy úvahy o stylové různosti se totiž týkají povětšinou literárních žánrů (esej, novela, povídka, báseň...) psaných, nikdy mluvených – s tím však dnešní lexikostatistické přístupy již kalkulují.

4. Komunikační (procesuální) přístupy k textu

Existují však také přístupy k textu, o kterých Hřebíček mlčí, a to tzv. procesuální (komunikační) přístupy. Tyto přístupy prosazují názor, že text je primární vzhledem k větě a slovu, je derivován z komunikace a sociální interakce,²⁴ čímž spějí k výraznému přehodnocení dosud existujícího teoretického modelu.

Podle Helbiga lze toto pojetí považovat za výhodnější kvůli několika aspektům:

¹⁸ Tradiční/strukturalistické přístupy.

¹⁹ de Beaugrande 1997, s. 2.

²⁰ Hypotéza prosazující to, že jazyk má být považován za jednotný (uniformní), stabilní a abstraktní systém. Tento systém má pak být analyzován a definován pomocí interních, na jazyce založených kritérií. Příslušná tvrzení by se měla týkat jazyka jako celku (nebo i všech jazyků), bez přihlídnutí k identitě mluvčích. Více viz de Beaugrande 1997, s. 2n.

²¹ Cvrček a kol. 2010, s. 16.

²² Hřebíček 2002, s. 31.

²³ Tamtéž, s. 64.

²⁴ Helbig 1999, s. 147.

- a) texty jako výstupy jazykově komunikační interakce mohou být analyzovány jen v souvztažnosti s parametry tohoto procesu;
- b) jazykovému jednání je možné plně porozumět až v momentě, kdy si uvědomíme jeho relace k minulým, současným a budoucím mimojazykovým jednáním;
- c) jen na podkladu komunikačního pojetí lze dokázat, že existují jevy, které je možné nalézt pouze v textech, ne však v rámci věty, tedy v přístupech propozičních není možné adekvátně odlišit větu od textu, protože syntakticko-sémantické vztahy mající nadvětnou povahu je možné identifikovat rovněž v rámci (komplexní) věty.²⁵

Je vidět, že samotná kritika propozičních přístupů se rámcově shoduje s tím, co na tradičních přístupech kritizuje také Hřebíček. Pojetí komunikační je však třeba vidět ve vzájemné kompatibilitě s pojetím propozičním, protože ho nelze oddělit od systémového podkladu, který je komunikací neustále re-konstituován.²⁶

Právě od Jana Kořenského pochází v českém lingvistickém prostředí idea tzv. procesuálního modelování řečové činnosti.²⁷ Předpokladem takového procesuálního modelování jsou podle něj²⁸ krom shromažďování korpusů rozsáhlých psaných textů především audiovizuální záznamy mluvené, čili zejména spontánní komunikace s možností okamžitého audiovizuálního zpracování. Jedná se o analýzu obsahové stránky řečové činnosti, o výzkum univerzálních, relativně konstantních, avšak především vysoce variabilních sémantických a pragmatických komponent přirozeně řečového sémiotického reagování, tedy obsahových hodnot, které nejsou identifikovatelné prostřednictvím standardních výrazových prostředků. Kořenský²⁹ dále podotýká, že je k tomu potřebné vypracovat analytické, algoritmizované procedury interdisciplinárního charakteru, jež budou zahrnovat sociologické, sociálně-psychologické a lingvistické konceptuální prostředky, jejichž aplikování pak zajistí to, že řečovou činnost bude možno interdisciplinárně dešifrovat a modelovat jako proces. Kořenský³⁰ ve svém novějším pojednání o procesuálnosti propaguje názor, že v rámci gramatiky mají být zkoumány pouze takové sémantické a pragmatické jevy, jež mají ustálené vyjadřovací (neboli výrazové) prostředky – (což jsou však i např. prostředky gestiky a mimiky – pozn. M. J.), což – přeneseno do terminologie sémiotiky – podle Kořenského znamená, že „mají vysoce pravděpodobné způsoby syntaktické manifestace.“³¹

²⁵ Helbig 1999, s. 148.

²⁶ Což prosazuje v českém prostředí zejména Kořenský, např. Kořenský 1997, s. 172.

²⁷ Procesem, tedy (přibližně) řečovou činností, má Kořenský na mysli sémiotické reagování, jako je uskutečňování znakových vztahů mezi jistými fyzikálními kvalitami zvukové/grafické povahy a substrukturami objektivní reality (Kořenský 1987, s. 177).

²⁸ Kořenský 1987, s. 178.

²⁹ Kořenský 1987, s. 179.

³⁰ Kořenský 2003, s. 2.

³¹ Kořenský 2003, s. 2.

5. Odras procesuálních přístupů k textu v multimodalitě

Směr(y), kterým(i) se ubírá textová lingvistika, je tedy potřebné nahlížet podle toho, co rozumíme textem³² – pokud pouze texty psané (resp. primárně napsané nebo přepisy textů mluvených), pak samozřejmě lexikostatistika v duchu Hřebíčkově poskytuje velmi cenné metody a postupy k dosažení poznatků o struktuře jazyka; pokud však budeme textem chápat jakoukoli sémiotickou interakci, jak to činí např. Helbig nebo kolektiv kolem J. Kořenského,³³ pak se nabízí přistoupit k technikám multimodality, která (verbální) jazyk nahlíží pouze jako jeden z prostředků lidské komunikace. Z hlediska „autentičnosti“ dat lze sledovat obecný příklon k přepisům textů mluvených, poněvadž grafika disponuje mnoha prostředky, jež jsou na jazyce nezávislé – mají arbitrární povahu, avšak, jak podotýká např. Watzlawick,³⁴ i přepisy mluvených projevů nám mohou poskytnout sotva více než obsah řeči. Analogovou součástí komunikačního procesu³⁵ (hlasitost, rychlost, pauzy a další prostředky neverbální povahy) totiž takovýto přepis nepostihne. Právě tzv. multimodalita překonává vidění jazyka jako jediného modu vyjadřování a poukazuje tak podle Kresse³⁶ na to, co jsme věděli už dříve, co jsme však byli ochotni (z nejrůznějších příčin) celou dobu opomíjet – a to že je nezbytné vše pojímat jako celek. Představitelům tohoto směru se tedy jedná o to, že rozšíření pojmu *text* do sféry mluveného jazyka zdaleka nenaplnuje potenciál tohoto pojmu, a výzkum *textu* jako sémioticky komplexního útvaru tudíž povyšují na úroveň, kde je dohromady přítomno více různých modů (lidské komunikace) najednou. Multimodalitou se tedy rozumí inovativní přístup ke komunikaci, reprezentaci a interakci, který prostřednictvím zvuků, obrazů a různých typů nonverbální komunikace analyzuje procesy, které probíhají „za jazykem/řečí“, a ukazuje tak množství způsobů, pomocí nichž komunikujeme.

Tyto názory mají evidentně svůj předobraz např. u M. A. K. Hallidaye,³⁷ podle něhož existují tři vrstvy nebo roviny jazyka. Jazyk v nich figuruje jako lexiko-gramatika, jako diskurz a jako sociální kontext. Diskurz tu má jakési centrální postavení. Jeho analýza se ubírá dvěma směry, kde se můžeme setkat s významy. Jednak prostřednictvím jazykového rozboru vět docházíme k významům, které jdou za rámec vět právě k textu jako sledu významů. Jednak lze postupovat skrze sociální analýzu (kulturního) kontextu, jež by měla osvětlit, proč text disponuje právě těmi konkrétními významy. V podobném smyslu se vyjadřuje i T. van Dijk, podle něhož může být objektem rozboru buď sama struktura promluvy nebo textu, nebo sociální aktivity realizované uživateli jazy-

³² Zůstává tak v platnosti Helbigovo konstatování, že některé proudy textové lingvistiky mají vzájemně společné pouze to, že užívají pojmu „text“.

³³ Komplexní analýza komunikačního procesu a textu, 1999.

³⁴ Watzlawick 2011, s. 73.

³⁵ V českém prostředí se s tímto problémem snaží vypořádat např. Korpus DIALOG (který však může být využíván zejména v rámci analýzy politického diskurzu), přepisy gest a mimiky však hodnotí pouze jako okrajové (výjimečně transkribované) záležitosti, viz <http://ujc.dialogy.cz/>.

³⁶ Kress 2010, s. 15.

³⁷ Podle Janoušek 2007, s. 127–128.

ka, nebo repertoár sociokulturních znalostí, které mají mluvčí při interpretaci k dispozici.³⁸

Co se týká materiálové báze důkladně anotovaných multimodálních korpusů, na níž by měly být aplikovány techniky multimodálního (vysoce empirického) výzkumu,³⁹ měla by být budována pouze z komunikačních situací přirozených, tedy rozhodně ne např. z (klasické) filmové či seriálové produkce.⁴⁰

6. Závěr

Nabídlí jsme pojetí textu Hřebíčkovy a pojetí propoziční (které vyústilo v pojetí multimodální), přičemž je nasnadě, že užití přístupů vycházejících z teorie Hřebíčkovy (Menzerath-Altmanovy) je adekvátní v případech, kdy chceme určovat záležitosti týkající se struktury jazyka; pokud se chceme dozvědět, jak spolu kooperují jednotlivé módy lidské komunikace (a že se ve většině případů nejedná pouze o modus jediný, je zřejmé), jsou adekvátní právě techniky a postupy multimodálně orientované.

Pokud chceme zajistit objektivnost (a s tím související situační a žánrovou ukotvenost) zkoumaných dat, pak je možné postupovat v zásadě dvěma směry: a) v rámci analýzy typu Hřebíčkovy je třeba nashromáždit vyvážené množství textů (mluvených a psaných) z různých (stylových) oblastí lidské komunikace (odborné eseje, denní tisk, internetová komunikace), což je však dosti složité, jelikož lze jen obtížně určit frekvence jednotlivých oblastí; to samé platí pro útvary jazyka mluveného (televizní debaty, televizní zpravodajství, na druhé straně frekvence běžně mluvených projevů je v podstatě nespočitatelná), čili jde v podstatě provádět analýzy a vyvozovat závěry a obecná tvrzení vždy pouze o jedné konkrétní stylové oblasti, ne o celku jazyka mluveného nebo psaného; b) při používání multimodálního přístupu v podstatě ihned víme, který modus komunikace (příp. součinnost jakých modů) právě analyzujeme, a tudíž vyvozujeme závěry právě pro onen konkrétní (sub)modus lidské komunikace a nemůže principiálně docházet k nežádoucím zobecněním např. na celou jednu oblast jazyka, resp. lidské komunikace vůbec.

Rozborem dvou teorií jsme demonstrovali, že uvedené postupy si nekonkurují, z principu ani nemohou, jelikož každý přístup nazírá text z jiného úhlu pohledu – zatímco „hřebíčkovský“ přístup analyzuje texty psané (resp. nověji i přepisy textů mluvených), procesuální (multimodální) přístup chápe text jako každou sémiotickou interakci (mnoho modů ve vzájemné kooperaci a interakci).

V podstatě je tak ani nelze srovnávat v tom smyslu, že bychom jeden přístup označili jako vhodnější, a druhý jako méně vhodný – totiž v případě, kdy se da-

³⁸ Podle Janoušek 2007, s. 127.

³⁹ Jako např. tzv. face tracking, simulace lidského pohybu, 3D modelování tváře aj.

⁴⁰ Z hlediska komunikačních intencí mluvčích – filmová a seriálová produkce nikdy neposkytuje „reálné“ dialogy, ale stylizované, tedy neintenční.

ný přístup předem „programově“ vymezí na specifickou oblast jazyka (tak jako se např. strukturalismus programově omezil na zkoumání jazykových jednotek po „větu“), lze pak spíše jen poukazovat na to, co který přístup řeší, jaké k tomu používá metody a jakých se může dobrat výsledků.

Literatura

- Beaugrande, R. de (1996): Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. Vlna se obrací. In: *Slovo a slovesnost*, 57, s. 1–29.
- Cvrček, V. a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny. 1, Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- Čech, R. (2005): Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? In: *Slovo a slovesnost*, 66, s. 176–179.
- Helbig, G. (1991): *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- Hřebíček, L. (2002): *Vyprávění o lingvistických experimentech s textem*. Praha: Academia.
- Hřebíček, L. (2007a): Sémantické slapy v textových strukturách. In: *Slovo a slovesnost*, 68, s. 83–90.
- Hřebíček, L. (2007): *Text in Semantics. The Principle of Compositeness*. Praha: Orientální ústav AV ČR.
- Hřebíček, L. (2009): *Struktura textu a sémantika*. Dostupné z URL: <http://antropologie.zcu.cz/struktura-textu-a-semantika>
- Janoušek, J. (2007): *Verbální komunikace a lidská psychika*. Praha: Grada.
- Kořenský, J. (1992): Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum. In: *Slovo a slovesnost*, 53, s. 97–103.
- Kořenský, J. (1997): Kam se vlna obrací aneb nikoliv anti-Beaugrande. In: *Slovo a slovesnost*, 58, s. 165–173.
- Kořenský, J. – Hoffmanová, J. – Müllerová, O. – Jaklová, A. (1999): *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Kress, G. (2010): *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kuhn, T. S. (2008): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- Sgall, P. (1992): Teoretická lingvistika a výzkum komunikace. In: *Slovo a slovesnost*, 53, s. 87–96.
- Watzlawick, P. (2011): *Pragmatika lidské komunikace: interakční vzorce, patologie a paradoxy*. Brno: Newton Books.
- Transkripční manuál Korpusu DIALOG [online, cit. 24. 10. 2012]. Dostupné z www: http://ujc.dialogy.cz/?q=node/89#_3.3._Dopl%C4%9Bn%C3%AD_p%C5%99episu

Příčinnostní vedlejší věty z hlediska kvantitativního (na materiálu vědeckých textů)

Josef Štěpán

stepan.josef@centrum.cz

Památce Marie Těšitelové (1921–2011)

Abstrakt: Po vymezení korpusu a způsobu jeho kvantitativního zpracování se klasifikují příčinnostní vedlejší věty podle spojovacích výrazů do čtyř typů (příčinné, účelové, podmínkové a přípustkové) a řady podtypů. V tabulce se uvádí seznam těchto vět uspořádaný podle jejich klesající frekvence v celém korpusu a tento seznam se interpretuje. Vyšší frekvence jednotlivých druhů příčinnostních vět je vysvětlována obsahem textů. Nejfrekventovanější příčinnostní výraz v tom kterém vědeckém textu (vyjma podmínkového *-li*) je považován za jeden stylový parametr tohoto textu a někdy i vědního oboru.

Klíčová slova: frekvence, vedlejší věta příčinnostní, korpus, vědecký text, spojovací výraz

1. Úvod

Cílem článku je zabývat se specifickou podskupinou vedlejších vět zajímavou z hlediska systémového i textového, a to příslovečnými vedlejšími větami příčinnostními, kauzalními, jak souhrnně označuje věty příčinné, důvodové, účelové, podmínkové a přípustkové K. Svoboda (1972, s. 146), zjistit jejich četnosti a tyto četnosti interpretovat druhem textu nebo vědních disciplín. Příspěvek vznikl v rámci Formálně-sémantického rovinného popisu jazykového systému (Štěpán, 2012), v němž se na souvětňčlenské rovině při třídění souvětňných členů (klauzí) vychází od formy spojovacích výrazů.¹

Příčinnostní vedlejší věty mají zvláštní postavení mezi vedlejšími větami vůbec v tom, že příslovečné určení příčinnosti se vyjadřuje stejně často vedlejší větou i nevětně, kdežto u jiných větných členů je frekvence vedlejších vět mnohem nižší než vyjádření nevětné (Uhlířová, 1985, s. 115). Problematice souvětňné příčinnosti v češtině byly věnovány knihy S. Machové (1972) a P. Karlíka (1995), několik článků K. Svobody, H. Běličové-Křížkové a I. Nebeské. J. Štěpán (1988) ukazuje, jak je obsahová kategorie kauzality vyjadřována napříč rovinami jazykového systému, a to na rovině souvětňčlenské, větněčlenské i morfologické. Nejnověji k vedleším větám příčinnostním srov. J. Štěpán (2011a).

¹ Třídění vedlejších vět podle spojovacích výrazů podal u nás poprvé K. Svoboda (1972). Jeho pojetí se ovšem vlivem nepříznivých vnějších okolností nedostalo mezi vysokoškolské studenty, jak jsem na to už upozornil v Jazykovědných aktualitách (Štěpán 2007, s. 42).

2. Vymezení korpusu a způsobu jeho kvantitativního zpracování

V české lingvistice existuje tradice kvantitativního výzkumu příčinnostních vět. Už V. Šmilauer (1968, s. 148n.) při syntaktické charakteristice novočeského textu ukázal pomocí frekvenčních údajů, že v odborném stylu dochází k přesnějším a bohatšímu využívání příčinných, podmínkových a přípustkových spojek než ve stylech ostatních. To potvrdila svým výzkumem také I. Nebeská (1983, s. 105n.), jež podala frekvenci jednotlivých typů příčinnostních vět v psaných a mluvených odborných textech.

Zkoumáme jen texty, pro které je příznačné, že vzbuzují pozornost větší frekvencí příčinnostních vedlejších vět. Takové texty nacházíme hlavně v rámci odborné stylové oblasti, která je považována za jednu ze základních funkčních stylových oblastí současné spisovné češtiny, ale která je vnitřně dále diferencovaná na texty vědecké, naučné, technické, návodové, informační, popularizační, literaturu faktu.

Odborné texty jsou hlavním pramenem (zdrojem) poznávání (zjišťování) spisovné normy (Štěpán 2009, s. 66) a jistým měřítkem spisovnosti jiných zdrojů při jejich funkčně stylové diferenciaci. Odborné texty přispívají nejvíce ke stabilizaci spisovné češtiny, protože respektují kodifikaci.

Příčinnostními vedlejšími větami jsou nápadné především vědecké texty, protože bez pojmu příčinnost (kauzalita) není věda možná. Vědecké texty totiž uvádějí uvažované předpoklady, za nichž vznikají děje vět řídicích, argumentují, vyvozují závěry z předchozích tvrzení apod., ve zkratce řečeno, jsou založeny na výkladu. Autoři vědeckých textů při vytváření teorií vykládají kauzální souvislosti, které se opakovaně, s jistou pravidelností prosazují ve zkoumaných jevech společenských a přírodních, a používají k tomu právě i příčinnostní vedlejší věty.

Existují ovšem vědy, v jejichž textech je spíše než příčinnostní souvislost jiná souvislost, např. prostorová v textech geografických a časová u většiny textů historických.² Texty některých věd nejsou založeny na slohovém postupu výkladovém, ale spíše popisném, srov. některé texty z botaniky, zoologie, lékařství atd. Všechny takové vědecké texty necháváme stranou.

Náš korpus je představován vědeckými texty z filozofie, sociologie, politologie, psychologie, estetiky, etiky, pedagogiky, logiky, práva, etnologie, demografie, hudební vědy, literární vědy, jazykovědy, matematiky, fyziky, astronomie, chemie. Oblast vědeckých textů překračujeme jen odbornými texty právními, protože pro ně je příznačné právě vyjadřování příčinnosti, srov. M. Salvetová (1989). O kauzálních souvětech v právních textech a širěji v odborných textech i z hlediska kvantitativního srov. T. Těšínská (1985).

Vědecké texty jsme zpracovávali manuálně a pomocí tabulkového procesoru Microsoft Excel. Jedná se o původní (nepřeložené) české texty současné, jejichž

² K historickým textům vědeckým i uměleckým z hlediska kvantitativního srov. J. Štěpán (1986).

autoři se narodili po roce 1920. Na rozdíl od beletristických textů se ve vědeckých textech neuplatňuje originalita autora (často více autorů spolupracuje na vědeckých sbornících) a do popředí vystupuje tematika těchto textů, daná jednotlivými vědními obory, a proto jsme seznam vědeckých textů našeho korpusu v příloze článku neuspořádali podle autorů, ale abecedně podle názvů.

Základní jednotkou souboru při kvantitativním zkoumání v tomto článku je příčinnostní vedlejší věta. Jak uvedla M. Těšitelová (1980, s. 128), v syntaktické statistice je volba rozsahu korpusu ještě problematikou otevřenou. U každého textu jsme použili výběr o stejném rozsahu 100 stran normalizovaného formátu A5, aby bylo možné jednotlivé texty srovnávat; v příloze článku je u každého textu uveden v kulaté závorce absolutní počet doložených příčinnostních vedlejších vět. Snažili jsme se zahrnout do korpusu co nejvíce vědeckých textů (227). Excerptováno bylo celkem 34 021 příčinnostních vedlejších vět. Ve vědeckých textech se projevuje velká variabilita v počtu příčinnostních vět, a to od 27 v literárněvědném textu *V souřadnicích volnosti* po 714 v matematickém textu *Algebra*.

3. Vymezení a klasifikace příčinnostních vedlejších vět

Při klasifikaci příčinnostních vedlejších vět se opíráme o pojetí K. Svobody. Ten vychází z formálně-sémantické klasifikace vedlejších vět podle spojovacích výrazů, nově a užitečně rozlišuje u jejich synsémantického druhu věty spojkové a částicové (Svoboda 1972, s. 65). Svobodovo pojetí je např. oporou u vět s částicí *aby*, a to při rozlišení vět podmětových a předmětových na jedné straně a vět účelových na straně druhé, při rozlišování časové a podmínkové funkce spojky *když* (Štěpán 2008, s. 241n.) atd. Podobně jako K. Svoboda pracujeme s konkrétními syntaktickými pojmy vedlejší věty zájmenně-částicové a příslovcově-částicové, nově zavádíme pojmy věty příslovcově-spojkové a substantivně-částicové.

Soustředíme se jen na příčinnostní spojovací výrazy ve vedlejších větách příslovečných příčinnostních a necháme stranou tyto výrazy ve větách nepříslovečných (Svoboda 1972), v nepravých vedlejších větách konfrontačních souvětí (Daneš 1963), v polovedlejších větách (Štěpán 2011b) a samozřejmě se také nebudeme zabývat ojedinělými příčinnostními podřadicími spojovacími výrazy ve větě jednoduché.

Příčinnost vymezujeme sémanticky a ptáme se, jak je formálně vyjádřena vedlejšími větami. Stranou necháváme skutečnost, že může být formálně vyjádřena i větami hlavními a že může postupovat text, v němž zpravidla bývá implicitní příčinnostní vztah, nebývá formálně vyjádřen spojovacími prostředky, konektory.

To, že příčinnostní vedlejší věty většinou vyjadřují „vnitřní vztahy mezi jevy“ (Šmilauer, 1966, s. 308; Svoboda, 1954, s. 11), je celkem jednoznačně formálně

vyjádřeno podřadicími příčinnostními spojovacími výrazy. Vnitřní vztah děje věty vedlejší k ději věty řídicí však nemusí být signalizován těmito výrazy, ale může se vyznačovat jen z obsahů obou spojených vět. Bývá to u příslovečných vět časových (Štěpán, 2008, s. 241), u nichž si všímáme jen nejčastější spojky *když*, která může mít platnost podmínkovou, zřídka příčinnou. Vnitřní (příčinnostní) vztah je však především signalizován samotným příčinnostním podřadicím spojovacím výrazem (spojkou, částicí) nebo často i v součinnosti s předložkovým pádem zájmena *to* nebo multiverbizační jednotkou v řídicí větě; jedná se hlavně o věty zájmenně-částicové, srov. doklady níže, nebo v součinnosti s odkazovacím příslovcem v řídicí větě u vět příslovcově-částicových, popř. spojkových.

V souladu s českou syntaktickou tradicí rozlišujeme čtyři typy příčinnostních vedlejších vět. Tyto věty vyjadřují příčinu (a důvod) (dále viz část 3.1), účel (3.2), podmínku (3.3) a přípusťku (3.4).³

Uvedené čtyři typy dále třídíme podle spojovacích výrazů na jednotlivé podtypy, které potom v následující tabulce uspořádáváme podle klesající frekvence spojovacích výrazů.

V této části uvádíme často rozsáhlé doklady na jednotlivé souvětí podtypy, pro úsporu místa však nejsou uvedeny doklady u spojkových vět, protože tyto věty jsou obecně známé.⁴

3.1 Příčina

Pro nedostatek místa zde nerozlišujeme vyjadřování příčiny a důvodu.

3.1.1 Spojkové věty jsou uvozeny spojkami *protože*, *poněvadž*, *jelikož* a *ježto*.⁵

3.1.2 Částicová věta: Ojedinele je pro vyjádření příčiny užitá v literatuře faktu hovorová (spojovací) částice *že*, srov. [...] *hrozily nepříjemnosti, že to neoznámili.* (*Kupředu levá* 28)

3.1.3 Příslovcově-částicová věta: *Tyto definice se zavádějí proto, že pro každý pojem se definuje isomorfismus trochu jinak.* (*Kapitoly z diskrétní* 144)

3.1.4 Příslovcově-spojková věta je řídká: *Fokusování na tuto vztahovost je důležité proto, poněvadž z ní vyplývají jeho životní problémy [...]* (*Člověk* 122)

3.1.5 zájmenně-částicové věty jsou rozmanité: *Byla ztrestána skutečnost [...] za to, že není na výši ideálu.* (*Obrana politiky* 49) – *Primárním a leckdy jediným zdrojem informací je mediální komunikace z toho důvodu, že často přináší zprá-*

³ Stranou necháváme věty s *takže*, které vyjadřují důsledek, jsou tedy příčinnostní, ale jejich syntaktická povaha (zda jde o věty vedlejší, nebo hlavní) působí rozpaky, srov. Svoboda (1972, s. 34).

⁴ U dokladu je vždy v závorce uveden zpravidla zkrácený název vědeckého textu, jehož plný bibliografický údaj je zaznamenán v příloze v závěru článku v korpusu současných vědeckých textů, číslo značí stránku, na které je doklad doložen.

⁵ Ojedinelá je ve vědeckých textech příčinně-časová spojka *když*, srov. *O Březinovi je známo, že byl znepokojen, když Šimáček hodlal jeho Román Eduarda Brunnera otisknout ve Světozoru až za dvě léta.* (*Román mezi moderními* 24)

vy o událostech [...] (České veřejné mínění 71) – Domnívám se, že rozpory mohou vzniknout **v důsledku toho, že** zahraniční studie se zaměřovaly především na protestní události [...] (Sociologie světových systémů 68) – Děje se tak spíše **vlivem toho, že** ve své „čisté“ podobě pozitivní ani negativní tendence nejsou způsobilé sociálně se prosadit. (Otázka demokracie 134) – Ženy by se v těchto případech spíš vdávaly **kvůli tomu, že** to od nich očekává společnost [...] (Představy 70) – [...] relativní koordinační náklady mohou kontrolovat lidské jednání jen **díky tomu, že** se při strategickém čtení sociálního dění uplatňuje tentýž princip strategického vyvažování [...] (Praktiky 55)

3.2 Účel

3.2.1 Částicová věta: [...] podnik se snaží snížit náklady, **aby** měl výhodu před ostatními [...] (Sociální stát 37)

3.2.2 Příslovcově-částicová věta: A přece člověk nemůže žít sám, už jen **proto, aby** mohl projevit svou osobnost, potřebuje druhého [...] (F. M. Dostojevskij 24)

3.2.3 Zájmenně-částicové věty: Walzer využívá sociologických poznatků **k tomu, aby** podpořil své filozofické argumenty. (Praktiky 15) – Právě agráři v čele s A. Švehlou dlouho trvali na zachování rudozelené koalice, už **kvůli tomu, aby** mimo majoritu udrželi lidovce. (Boj o hrad 141) – Cizinec se ubytuje přechodně v ČR jen **za tím účelem, aby** mohl tvrdit, že má pobyt v ČR [...] (Mezinárodní právo 175) – Ve jmenovateli se používá $n-1$ z **toho důvodu, abychom** dostali nestranný odhad σ^2 . (Statistika 114)

3.3 Podmínka

3.3.1 Spojkové věty jsou uvozeny spojkami *-li, pokud, jestli(že), pakli(že), kdyby* a *když*. Podmínková spojka *když* vyjadřuje vnitřní (podmínkový) vztah k ději věty řídící, který se vyrozmívá ne ze spojky, která sama o sobě je časová, ale z obsahů obou spojených vět. Bývá tomu tak i u jiných časových spojek (*do-kud, jakmile* apod.), ale protože tyto spojky už mají speciální časové významové odstíny, ponecháváme je zde stranou a řadíme je do vedlejších vět časových. (Štěpán 2008, s. 241) Spojky *když* a *jestli* uvozují hovorové konstrukce v rámci spisovné češtiny, spojka *pakli(že)* byla donedávna knižní, spojka *-li* je častá v písemných projevech. (Svoboda 1972, s. 195)

3.3.2 Substantivně-částicové věty: **V případě, že** tuhé těleso je v nějakém bodě upevněno, je vhodné volit počátek v tomto bodě. (Mechanika 110) – Každá společnost se může stát dobře uspořádanou **za předpokladu, že** bude uspořádána rozumně a racionálně. (Globální spravedlnost 71) – Příslušníkům neelejských zemí pak přiznává RÚB stejné zacházení **za podmínky, že** tito uveřejnili poprvé svá díla v některé unijní zemi. (Mezinárodní 59) – [...] je předání osoby možné jenom **pod podmínkou, že** daná osoba bude po konečném a platném ukončení řízení navrácena do Polska. (Fenomén 128)

3.3.3 Příslovcově-spojkové věty se zájmenným příslovcem času *tehdy*, které bývá často zesíleno příslovci omezovacími *jen* a *pouze*: *Imprese se stává základem víry jen **tehdy**, máme-li zkušenost jejího stálého sdružení s nějakou jinou impresí (zkušenost příčinnosti). (David Hume 75) – Hodnota je ovšem pro člověka reálná pouze **tehdy**, pokud ji jako hodnotu přijme. (Realismus 117) – Toto žité zvyšlovnění se však může udát jen **tehdy**, **jestliže** je celek lidského života pojat v rámci smyslu celku nadřazeného [...] (Česká zkušenost 63) – [...] nejjednodušší situace by byla **tehdy**, **kdyby** jednotlivé LS byly stejně pravděpodobné. (Problémy 101) – Platnost nebo pravdivost obecných tvrzení lze obhájit jen **tehdy**, **když** se spolehne na nejjednodušší psychologická fakta [...] (Věda 265)*

V exaktních vědách může docházet k opakování příslovce času, srov. (1) '*S*' je pravdivé **tehdy** a jen **tehdy**, **jestliže** tato věta, napsaná na této stránce v obdélníku, není pravdivá (Problémy 22); nalézáme zde také ustálená spojení s příslovcem *právě*, srov. *Tvrzení T je pravdivé, právě když tvrzení T má charakteristiku být prvkem koherentní množiny (Pravda 42)*, někdy zesílená příslovcem času *tehdy* a někdy ještě i příslovci omezovacími *jen* a *pouze* v řídicí větě (na příslovce omezovací už doklady neuvádíme): *To první tvrzení není pravdivé právě tehdy, když je pravdivé to druhé. (Logika 44) – Ekvivalenční třída W' světa je dosažitelná z jiné ekvivalenční třídy W právě tehdy, obsahuje-li W' alespoň jeden svět, který [...]* (Logika 117)

Stranou necháváme ustálené *právě tehdy* ve spojení se spojkami *jestliže*, *pokud*, *kdyby*, které v našem korpusu nejsou doloženy, nacházíme je však v korpusu SYN.

3.4 Přípustka

3.4.1 Spojkové věty jsou uvozeny spojkami *ačkoli*, *přestože*, *třebaže*, *třebas*, *i když*, *ani když*, *i kdyby*, *ani kdyby*, knižními spojkami *ač*, *jakkoli*, *byť*.

3.4.2 Příslovcově-částicová věta: **Přesto, že se vždy distancoval od trockismu, zemřel Teige po válce vyloučen z české kultury.** (Od avantgardy 87)

3.4.3 Zájmenně-částicové věty: Variantou spojky *přestože* je podoba *přes to, že*, srov. *Přes všechny nedostatky a jednostrannosti, přes to, že nám v řadě postojů může josefinismus sloužit jen jako vážná výstraha, bylo by mylné neocenit historicky pozitivní stránky. (Josef Dobrovský 64) – Karel V. Rais se věnoval povídce vytrvale a navzdory tomu, že na konci století dosahoval pronikavější ozvěny svými romány. (Román mezi modernami 101) – Patří sem i varianta *vzdor tomu, že*, srov. *To platí i ve vztahu k autorskému právu Velké Británie, a to vzdor tomu, že se toto právo vyvíjelo v některých směrech od autorského práva kontinentální Evropy odchylně. (Mezinárodní 23)**

Pořadí	Druh věty	Frekvence	Pořadí	Druh věty	Frekvence
1.	<i>-li</i>	10 657	30.	<i>za to, že</i>	57
2.	<i>protože</i>	3 970	31.	<i>díky tomu, že</i>	54
3.	<i>pokud</i>	3 541	32.	<i>tehdy, pokud</i>	57
4.	<i>jestliže</i>	2 580	33.	<i>pakli(že)</i>	41
5.	<i>i když</i>	2 184	34.	<i>navzdory tomu, že</i>	34
6.	<i>aby</i>	2 015	35.	<i>tehdy, kdyby</i>	24
7.	<i>proto, že</i>	1 418	36.	<i>za podmínky, že</i>	21
8.	<i>ačkoli(v)</i>	958	37.	<i>třeba(s)</i>	20
9.	<i>kdyby</i>	899	38.	<i>jestli</i>	19
10.	<i>když (podmínkové)</i>	849	39.	<i>právě tehdy, -li</i>	18
11.	<i>přestože</i>	582	40.	<i>v důsledku toho, že</i>	17
12.	<i>jelikož</i>	410	41.	<i>z toho, že</i>	14
13.	<i>v případě, že</i>	370	42.	<i>když (příčinné)</i>	14
14.	<i>poněvadž</i>	348	43.	<i>kvůli tomu, že</i>	12
15.	<i>byť</i>	318	44.	<i>na to, aby</i>	11
16.	<i>třebaže</i>	311	45.	<i>že (příčinné)</i>	9
17.	<i>proto, aby</i>	299	46.	<i>ani když</i>	9
18.	<i>právě tehdy, když</i>	290	47.	<i>proto, poněvadž</i>	6
19.	<i>tehdy, když</i>	275	48.	<i>ani kdyby</i>	6
20.	<i>jakkoli(v)</i>	262	49.	<i>za tím účelem, aby</i>	5
21.	<i>ač</i>	239	50.	<i>ježto</i>	4
22.	<i>tehdy, -li</i>	225	51.	<i>důvodem toho, že</i>	3
23.	<i>k tomu, aby</i>	159	52.	<i>důsledkem toho, že</i>	2
24.	<i>právě když</i>	149	53.	<i>kvůli tomu, aby</i>	2
25.	<i>tehdy, jestliže</i>	144	54.	<i>z toho důvodu, aby</i>	2
26.	<i>za předpokladu, že</i>	144	55.	<i>pod podmínkou, že</i>	2
27.	<i>i kdyby</i>	119	56.	<i>právě tehdy, jestliže</i>	1
28.	<i>přesto, že</i>	107	57.	<i>vlivem toho, že</i>	1
29.	<i>z toho důvodu, že</i>	86	Celkem		34 021

Tab. 1: Seznam druhů příčinnostních vedlejších vět uvedených v části 3 uspořádaný podle klesající frekvence podřadících spojovacích výrazů.

4. Interpretace frekvence příčinnostních vět

Podle frekvence příčinnostních vět v celém korpusu můžeme zjišťovat napětí mezi nejfrekventovanějšími větami v centru systému (4.1) a málo častými větami na jeho periferii (4.2).

4.1 Mezi deseti nejfrekventovanějšími příčinnostními vedlejšími větami ve vědeckých textech naprosto převažují věty podmínkové (*-li, pokud, jestliže, kdyby, když*), jen věty s *-li* tvoří téměř třetinu všech příčinnostních vedlejších vět.

Na druhém místě jsou věty příčinné (*protože; proto, že*), na třetím přípustkové (*i když, ačkoliv*) a na čtvrtém účelové (*aby*).

4.11 Vysoká frekvence **podmínkových** vět s *-li* (10 657), *pokud* (3 541), *jestliže* (2 580), *kdyby* (899) a *když* (849) (už 13. nejčastějším příčinnostním výrazem je výraz *v případě, že* s frekvencí 370) je v textech věd přírodních i společenských, vůbec nejčastější jsou podmínkové věty v textech z oblasti fyziky. Novopozitivisté ve snaze o objektivitu a intersubjektivnost viděli v jazyce fyziky univerzální jazyk vědy vůbec a chtěli tak překlenout propast mezi vědami přírodními a společenskými. Srov. práce logika R. Carnapa (1968) a sociologa O. Neuratha (1931).

Podmínkové věty zpravidla jako anteponované vedlejší věty vyjadřují děj jen jako uvažovaný předpoklad okolnosti, za níž vzniká, má vzniknout děj věty řídicí. Děj věty podmínkové neuvádíme do vztahu ke skutečnosti někdy proto, že nevíme, zda je reálný, jindy proto, že chceme vztah vyjádřit jako obecně platný, časově neomezený, atemporální. Protože u věty podmínkové se děj neuvádí do vztahu ke skutečnosti, uvažujeme o tom, že jsou **amodální**, srov. K. Svoboda (1972, s. 195), z něhož vychází částečně i H. Běličová (1983, s. 111), která u těchto vět uvažuje o jejich potenciálnosti. V amodálnosti se tyto vedlejší věty liší od samostatných jednoduchých vět i souvětí, které jsou vždy jako celek modální.

Především podmínkové věty s *-li* plní ve vědeckých výkladech, jež mají složitější myšlenkovou strukturu než jiné texty, často funkci textových orientátorů, které slouží jako záměrné instrukce určené autorem adresátovi a které usnadňují recepci textu v celé složitosti jeho struktury (Hoffmannová 1983, s. 108), srov. *Shrneme-li základní linii této kapitoly, můžeme říct, že všichni autoři [...] ve větší či menší míře opouštěli představu [...] (Původ 119) – Pokud bychom chtěli v tomto rámci pojednat také o ryze politických zájmech [...], mohli bychom dospět k závěru [...]* (Kultura protestu 74)

4.12 Vyšší frekvence **příčinných** vět s *protože* (3 970) a *proto, že* (1 418) je dána výkladem ve vědeckých textech, který vysvětluje společenské a přírodní jevy. Až 14. nejčastější příčinnostní spojkou je spojka *poněvadž* (348). Ve vědeckých textech nepřekvapuje, že už 12. nejčastější spojkou je knižní *jelikož* (410).

4.13 Třetím druhem nejčastějších příčinnostních vedlejších vět jsou věty **přípustkové** s *i když* (2 184) a *ačkoliv* (958), které hlavně ve společenskovedních textech vyjadřují rozpornost světa. Už 11. nejčastější spojkou je přípustková spojka *přestože* (582) a 16. je spojka *třebaže* (311). Je zajímavé, že již 15. nejčastějším příčinnostním výrazem je knižní *byť* (218), na 20. místě je knižní *jakkoli(v)* a na 21. knižní *ač*.

4.14 Vyšší frekvence **účelové** věty s *aby* (2 015) bývá dána ve vědeckých textech tím, že anteponovaná účelová věta vyjadřuje účel, jemuž v mimojazykové skutečnosti předchází děj věty řídicí s nutnostní modalitou, který musí být splněn, aby nastal děj věty účelové, má také funkci textového orientátoru, srov.

Abychom mohli podat obecnou definici pojmu splňování v L, je nutno zavést interpretaci mimologických konstant v L. (Problémy 70) Až 17. nejčastějším příčinnostním spojovacím výrazem je výraz proto, aby (299).

4.2 Na periferii systému příčinnostních vedlejších vět jsou především některé zájmenně-částicové věty, u nichž se jejich význam vyjadřuje začleněním zájmena *to* do řídicí věty sekundární předložkou nebo multiverbizační jednotkou, přičemž toto začleněné zájmeno *to* anticipuje vedlejší větu uvozenou spojovací částicí *že* nebo *aby*. Jedná se o příčinnostní spojovací výrazy *za tím účelem, aby* (5), *důvodem toho, že* (3), *důsledkem toho, že* (2), *kvůli tomu, aby* (2), *z toho důvodu, aby* (2), *vlivem toho, že* (1).

Na periferii je dále knižní spojka *ježto* (5) a spojovací výrazy *pod podmínkou, že* (2) a *právě tehdy, jestliže* (2).

5. Vyšší frekvence jednotlivých příčinnostních vět je dána obsahem textů

5.1 Vyšší frekvence vět **podmínkových** je dána zpravidla obsahem exaktních textů, v nichž se z uvažovaných předpokladů, které vyjadřují anteponované vedlejší podmínkové věty, vyvozují nějaké závěry větami řídicími.

Nejzajímavější je text *Fyzika*, v němž vysoce frekventované podmínkové věty se spojkou *-li* vyjadřují uvažované předpoklady jako implikace, a to konkrétně jako aritmetické, algebraické, geometrické nebo fyzikální operace nebo relace. Vedle toho jsou zde ovšem i obecné operace srovnávání, přihlížení, vztahování, označování, uvědomování atd. Podmínkové věty jsou charakteristické také pro matematické texty.

Podmínkové věty jsou dále časté v textech z oboru logiky, které obsahují často operátor implikace, formule s logickými spojkami implikace, srov. text *Problémy sémantiky* aj. Převažují také v některých textech lingvistických, srov. *Generativní popis jazyka, Konstrukce gramatiky* aj.

5.2 Vyšší frekvence **příčinných** vět je dána explanací (vysvětlováním) sociálních jevů, která se opírá o interpretativní sociologii v textu *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Jindy je dána vysvětlováním a argumentací, jež vychází z hermeneutické interpretace filozofických textů, srov. text *Kierkegaard*.

5.3 **Účelová** spojka *aby* je nejfrekventovanější příčinnostní spojkou v pedagogickém textu *Somatopedie*, který popisuje péči o výchovu a vzdělávání postižené mládeže.

5.4 **Přípustková** spojka *i když* je nejfrekventovanější příčinnostní spojkou vůbec v textu F. Kautmana *Fjodor Michajlovič Dostojevskij*. To souvisí s obsahem tohoto textu. Dostojevského dílo odráží rozpory člověka jeho doby, což se promítá i do Kautmanova textu, přípustkové věty vyjadřují totiž okolnosti, které jsou v rozporu s dějem věty řídicí a jsou jedním z mála gramatických prostředků, jež jsou tak přímo spojeny s mimojazykovou skutečností, s vnitřními rozpornými pocity konkrétního člověka společnosti 19. století. Na spojitost vý-

voje přípustkových vedlejších vět s vývojem společnosti ukázal názorně už K. Svoboda (1974, s. 68n.).

6. Frekvence příčinnostních vět jako stylový parametr konkrétních textů

Právě rozdílný význam jednotlivých typů příčinnostních vět umožňuje, aby frekvence těchto typů daných podřadicími spojovacími výrazy částečně charakterizovala styl jednotlivých textů.

Právě tato frekvence může být jedním z rozměrů při posuzování autorského stylu (Carroll, 1964). U příčinných spojek to na textech odborných ukázal už V. Šmilauer (1966, s. 507). Nejnověji se u nás na frekvenci autosémantických slovních druhů pracuje s rozdíly mezi subkorpora v tzv. stylometrii (viz Cvrček 2009).⁶

Jen ilustrativně upozorňujeme na stylový parametr nejfrekventovanějšího příčinnostního spojovacího výrazu v jistém textu, který se odchyluje od obecného pravidla, že ve vědeckých textech je nejfrekventovanější podmínková spojka *-li*. Postupujeme přitom po jednotlivých druzích příčinnostních vět a po jednotlivých spojovacích výrazech a vybíráme jen texty nejvyhraněnější. Současně někde upozorňujeme na spojovací výrazy, které jsou v celém korpusu málo frekventované, ale v jistém textu mají nápadně vysokou frekvenci.

6.1 Je zajímavé, že nejčastější příčinnostní spojkou vůbec je **příčinná** spojka *protože*. Vyskytuje se velmi často v textech nejružnějších vědních oborů, a to ne v textech přírodovědných, ale ve společenskovědných: v sociologických textech *Sociologické školy, Teorie a metoda* a *Třídní analýza*, v psychologických textech *Fenomenologická psychologie* a *Partneři*, v pedagogickém textu *Náročná mateřství*, v literárněvědných textech *Literární kritiky* a *Existencialisté*.

6.2 Spojovací částice **účelová** *aby* bývá jen zřídka nejfrekventovanějším příčinnostním spojovacím výrazem v textu, a to hlavně v textech literárněvědných, srov. *Román mezi modernami, Prokletí a básníci* a *Bengálská literatura*, ale také i v psychologickém textu *Úvod do moderní psychoanalýzy* a textu fyzikálním *Základy fyzikálních měření*.

6.3 **Podmínkové** spojovací výrazy jsou formálně i sémanticky dost diferencovány. Je zajímavé, že spojka *pokud* je nejfrekventovanější příčinnostní spojkou především v právních textech *Zánik závazků dohodou, Fenomen judikatury, Mezinárodní právo* atd. Další podmínková spojka *jestliže* je takovou spojkou v matematických textech *Fourierovy trigonometrické řady* a *Matematické metody* a v textu psychologickém *Otázky soudobé psychoanalýzy*.

Je třeba se ještě stručně zastavit u několika podmínkových spojovacích výrazů, které jsou v celém korpusu málo frekventované, ale v některých textech je jejich frekvence pozoruhodná, protože je vyšší, než bychom z celého korpusu

⁶ Vědecké texty v tomto oddíle označujeme jen jejich zkrácenými názvy, plné názvy jsou v abecedním seznamu těchto textů v příloze článku.

očekávali. Je to v celé řadě textů podmínkový spojovací výraz *v případě, že*, a to v psychologickém textu *Dívčí a chlapecká identita*, v matematickém textu *Shluková analýza*, velmi výrazně ve třech právnických textech *České rodinné právo*, *Vybrané problémy* a *Posudek*, a rovněž v textu *Mechanika ve fyzice*. Dále je to podmínková spojka *pakliže* v textu *Úvod do moderní psychoanalýzy*.

6.4 Spojky **přípustkové** jsou charakteristické pro individuální styl autorský. Nejčastější příčinnostní spojkou vůbec je přípustková spojka *i když*, a to velmi výrazně v politologickém textu *Otázka demokracie*, dále obvykle v literárněvědných textech i v jazykovědném textu *Sémantické a pragmatické aspekty*. Spojka *ačkoliv* je nejčastější příčinnostní spojkou v textu *Sociologie světových systémů*. Spojky přípustkové bývají vůbec nejčastějšími příčinnostními spojkami v textech literárněvědných.

Je třeba se alespoň stručně zmínit o několika přípustkových spojkách, které jsou v celém korpusu vědeckých textů velmi málo časté, ale které mají nápadně vyšší frekvenci v několika vědeckých textech. Nejčastější příčinnostní spojkou je jinak málo frekventovaná knižní spojka *byť* v literárněvědném textu *Případ Kondelík*. V literárněvědném textu *Josef Dobrovský* mají vyšší frekvenci než obvykle dvě knižní spojky *ač* a *jakkoliv*. Zajímavý je literárněvědný text *Hlas deníku*, v němž dokonce tři málo frekventované přípustkové spojky *ač*, *třebaže*, *byť* jsou časté. Literárněvědný text *Černé labutě* má výrazný rys individuálního stylu v tom, že je zde častá spojka *třebas*, s kterou se ve vědeckých textech nese- tkáváme, protože jde o přípustkovou spojku v češtině velmi řídkou.

7. Závěr

Pro celý korpus vědeckých textů je příznačná naprostá převaha podmínkových vedlejších vět, a to hlavně se spojkou *-li*. Vysoká frekvence podmínkových vět a příčinnostních vět vůbec je zvláště nápadná u textů exaktních věd, jako je fyzika, matematika, logika. Zpravidla anteponované podmínkové vedlejší věty vyjadřují děj jen jako uvažovaný předpoklad okolnosti, za níž vzniká nebo má vzniknout děj věty řídicí. Tyto věty plní ve vědeckých výkladech často funkci textových orientátorů, jež usnadňují čtenáři recepci textu v celé složitosti jeho struktury.

Za zmínku dále stojí to, že příčinné věty s *protože* bývají nejfrekventovanějšími příčinnostními větami ne v textech přírodovědných, ale v textech společenských, což souvisí s explanací (vysvětlováním) sociálních jevů. Podmínkové věty s *pokud* nacházíme nejčastěji v textech právních a přípustkové věty v textech literárněvědných.

Důležitým závěrem kvantitativní analýzy vědeckých textů je skutečnost, že na rozdíl od jiných stylových oblastí spisovné češtiny tyto texty mají velmi frekventované **knižní** příčinnostní spojky. (Knižnost chápeme jako protiklad hovorovosti stejně jako A. Jedlička, 1973, s. 93). Vedle už uvedené podmínkové

spojky *-li*, které se užívá často v písemných projevech, jde o knižní spojky, a to příčinnou spojku *jelikož* a přípustkové spojky *byť*, *jakkoli(v)* a *ač*. Naproti tomu hovorová podmínková spojka *jestli* je podle očekávání málo frekventovaná. Analýza vědeckých textů s velkou frekvencí knižních spojek tak může být v době, kdy se zdůrazňuje především zkoumání mluvené češtiny, dobrým doplňkem zkoumání spisovné češtiny, protože právě odborné projevy, které působí především na stabilitu spisovného jazyka, jsou hlavním zdrojem (pramenem) při zjišťování spisovné normy.⁷

Literatura

- Běličová, H. (1983): *Modální báze jednoduché věty a souvětí. Linguistica V*. Praha: Ústav pro jazyk český.
- Carnap, R. (1968): *Problémy jazyka vědy*. Praha.
- Carroll, J. B. (1964): Vektory prozaického stylu. In: L. Doležel (ed.), *Teorie informace a jazykověda*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 264–272.
- Cvrček, V. (2009): Statistické porovnání dílčích subkorpusů: stylometrie. In: T. Bartoň, V. Cvrček, F. Čermák, T. Jelínek, V. Petkevič, *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny / Ústav Českého národního korpusu, s. 209–212.
- Daneš, F. (1963): Konfrontační souvětí se spojkami *jestliže*, *zatímco*, *aby*, *když*. *Naše řeč*, 46, s. 113–130.
- Jedlička, A. (1973): K pojetí a vymezení knižnosti. *Slovo a slovesnost*, 34, s. 92–97.
- Karlík, P. (1995): *Studie o českém souvětí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Machová, S. (1972): *Příčina v syntaxi češtiny*. Praha: Academia.
- Nebeská, I. (1983): Kvantitativní charakteristiky souvětí v psaných a mluvených odborných projevech. In: M. Těšitelová a kol., *Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska (v rámci věcného stylu). Linguistica IV*. Praha: Ústav pro jazyk český, s. 99–120.
- Neurath, O. (1931): *Empirische Sociologie. Der wissenschaftliche Gehalt der Geschichte und Nationalökonomie*. Wien.
- Salvetová, M. (1989): *Vyjadřování kauzality a posesivity v právních textech*. Diplomová práce. Praha: Katedra českého a slovenského jazyka FF UK.
- Svoboda, K. (1954): O tzv. větách příčinných a účinkových. *Naše řeč*, 37, s. 1–14.
- Svoboda, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- Svoboda, K. (1974): Časové rozvrstvení přípustkových spojek v současné spisovné češtině. *Naše řeč*, 57, s. 67–71.
- Šmilauer, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: SPN.
- Šmilauer, V. (1968): *Učebnice větného rozboru (učební text)*. Praha: SPN.
- Štěpán, J. (1986): On the Quantitative Syntactic Characteristics of Fiction and Non-Fiction Historical Texts of the Twentieth Century. In: *Prague Studies in Mathematical Linguistics*, 9, s. 75–84.
- Štěpán, J. (1988): Systémový a odrazový charakter kategorie kauzality v současné češtině. *Slavia*, 57, s. 190–201.
- Štěpán, J. (2007): Dvě klasifikace souvětí: podle spojovacích výrazů a meziprozodických vztahů. *Jazykovědné aktuality*, 44, č. 3 a 4, s. 30–44.

⁷ Děkuji dvěma neznámým recenzentům za připomínky.

- Štěpán, J. (2008): Vedlejší věty příslovečné časové z hlediska kvantitativního. *Naše řeč*, 91, s. 235–254.
- Štěpán, J. (2009): K vývoji názorů na prameny při zjišťování spisovné normy. *Naše řeč*, 92, s. 57–71.
- Štěpán, J. (2011a): Příčinnostní vedlejší věty zájmenně-částicové. *Korpus – gramatika – axiologie*, 04/2011, s. 46–56.
- Štěpán, J. (2011b): Polovedlejší věty se spojkami *jestli, pokud, když*. *Slovo a slovesnost*, 72, s. 102–117.
- Štěpán, J. (2012): K otázce souvětých členů (klauzí). *Slovo a slovesnost*, 73, s. 83–102.
- Těšínská, T. (1985): *Kauzální souvětí v odborném stylu češtiny*. Diplomová práce. Praha: Katedra čes. a slov. jazyka FF UK.
- Těšitelová, M. (1980): *Využití statistických metod v gramatice*. Praha: Academia.
- Uhlířová, L. (1985): Kvantitativní charakteristiky věty jednoduché. In: M. Těšitelová a kol., *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia.

Příloha. Korpus současných vědeckých textů⁸

Adolescence. P. Macek, 2003 [1999] (96) – *Akustika a elektroakustika*. Z. Škvor, 2001 (103) – *Algebra*. L. Procházka et al., 1990 (714) – *Analýza látek v plynném stavu*. E. Smolková et al., 1991 (125) – *Ars longa*. B. Bukovinská, ed., 2003 (84) – *Bengálská literatura*. D. Zbavitel, 2008 (115) – *Boj o hrad. I*. A. Klimek, 1996 (79) – *Cesty za smyslem literárního díla*. M. Jankovič, 2005 (119) – *Co na srdci, to na jazyku*. I. Vaňková et al., 2005 (75) – *Čas a modalita v češtině*. J. Panevová et al., 1971 (187) – *Čas a společnost*. J. Šubrt, 2003 (86) – *Černé labutě*. D. Šajtar, Ostrava 2006 (134) – *Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu*. K. Stibral et al., 2009 (129) – *Česká psychopedie*. M. Černá et al., 2008 (70) – *Česká společnost a sociologické poznání*. P. Machonin, 2005 (62) – *Česká zkušenost*. R. Palouš, 1994 [1978, 1981, 1985] (150) – *České rodinné právo*. M. Hrušáková et al., Brno 1998 (420) – *České veřejné mínění*. D. Kunštát ed., 2006 (133) – *Československá společnost*. P. Machonin et al., Bratislava 1969 (93) – *Český historický román 1945–1985*. B. Dokoupil, 1987 (75) – *Člověk a jeho postavení ve světě*. J. Poněšický, 2006 (86) – *Darwin a estetika*. K. Stibral, 2006 (90) – *David Hume a jeho teorie vědění*. Z. Novotný, Olomouc 1999 (173) – *Dějiny českého volného verše*. M. Červenka, Brno 2001 (49) – *Dialogy s poezií*. Z. Pešat, 1985 (117) – *Dítě v osobnostním pojetí*. Z. Helus, 2009 (142) – *Dívčí a chlapecká identita*. P. Janošová, 2008 (179) – *Duchovní svět F. X. Šaldy*. A. Mokrejš, 1997 (158) – *Dvě století ruské literatury*. J. Honzík, 2000 (119) – *Dvojramenný proud*. J. Peterka, 1986 (93) – *Edvard Beneš. I*. J. Dejmek, 2006 (145) – *Elektřina a magnetismus*. B. Sedlák et al., 1993 (202) – *Eliška Krásnohorská*. D. Vlašínová, 1987 (69) – *Emocionalita a racionalita*. V. Rollo, 1993 (113) – *Evropská ochrana náboženské svobody*. D. Spratek, Brno 2008 (123) – *Existencialisté*. V. Papoušek, 2004 (132) – *Existenční ochrana konkurence*. J. Bejček, Brno 1996 (190) – *Expresionismus*. I. Fialová-Fürstová, 2000 (83) – *Faktorová analýza a její zobecnění*. P. Blahuš, 1985 (171) – *Felix Vodička-názor a metoda*. T. Kubíček, 2010 (86) – *Fenomén judikatury v právu*. O. Hamulák, 2000 (154) – *Fenomenologická psychologie*. P. Rezek, 2008 (212) – *Filosofie čísla*. V. Kolman, 2008 (185) – *Filosofie-obrat k Zemi*. J. Šmajš, 2008 (137) – *F. Michailovič Dostojevskij*. F. Kautman, 2004 [1971] (90) – *Fourierovy trigonometrické řady a metoda konečných prvků v komplexním oboru*. S. Koukal et al., 2002 (322) – *Formy*

⁸ Místo vydání je uvedeno jen tehdy, nebyla-li jím Praha. Užívá-li se ojedinele jiného než prvního vydání, uvádí se také rok 1. vydání v hranatých závorkách. Kulaté závorky obsahují u každého textu absolutní počet příslovečných vedlejších vět příčinnostních vždy na 100 stránkách formátu A5.

a funkce ve stavbě české věty. J. Panevová, 1980 (142) – *Francouzský „nový román“.* J. Pechar, 1968 (178) – *Fyzika.* Z. Horák et al., 1976 (481) – *Fyzika a chemie kondenzovaných látek s aplikacemi I.* L. Sodomka et al., Liberec 2003 (222) – *Fyzikální chemie.* O. Fischer et al., 1983 (275) – *Generativní popis jazyka a česká deklinace.* P. Sgall, 1967 (243) – *Geometrie reálného světa.* P. Vopěnka, 1995 (194) – *Globalizace, etika, ekonomika.* I. Rolný et al., Boskovice 2001 (109) – *Globalizace pro a proti.* M. Ehl, 2001 (108) – *Globální spravedlnost a demokracie.* M. Hrubec ed., 2004 (78) – *Hermeneutika jako teorie porozumění.* P. Pokorný, 2006 (138) – *Hlas deníku.* J. Cieslar, 2002 (129) – *Hledání Viléma Závady.* I. Málková, Olomouc 2003 (125) – *Hudební věda II.* V. Lébl-I. Poledňáková et al., 1988 (59) – *Hydrodynamická stabilita atmosféry a nelineární problémy geofyzikální hydrodynamiky.* J. Horák et al., 2007 (182) – *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna.* K. Müller, 2002 (34) – *Jaderná chemie.* O. Navrátil et al., 1985 (115) – *Jan Jesenius v kontextu renesanční filosofie.* T. Nejeschleba, 2008 (83) – *Jaroslav Vrchlický.* B. Balajka, 1979 (76) – *Jazyk-logika-věda.* P. Sousedík ed., 2005 (186) – *Josef Dobrovský.* M. Machovec, 2004 [1964] (195) – *Josef Vařeka české etnologii.* M. Bahenská, ed., 2007 (83) – *Kapitoly z diskrétní matematiky.* J. Matoušek et al., 2002 (217) – *Kapitoly z francouzské a italské literatury.* J. Pelán, 2000 (132) – *Karel Kramář.* M. Lustigová, 2007 (153) – *Kauzální přístup a psychologicko-metodologická analýzy jednání.* J. Kohl, 1984 (134) – *Kierkegaard.* V. Umlauf, Brno 2005 (149) – *Kniha o Čapkovi.* Š. Vlašín et al., 1988 (59) – *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze.* J. Kořenský, 1984 (134) – *Konvexitá.* L. Kosmák, 1992 (385) – *Kořeny a inspirace velkých kodifikací.* J. Kuklík et al., Luzern 2008 (62) – *Království motivů.* J. Češka, 2005 (329) – *Kritický realismus.* J. O. Fischer, 1979 (73) – *Kultura protestu a politizace každodennosti.* R. Marada, Brno 2003 (97) – *Kupředu levá.* V. Jiřík, 2008 (61) – *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny.* M. Těšitelová et al., 1985 (78) – *Kvantová chemie.* R. Polák et al., 1985 (218) – *Literární bludiště.* L. Machala, 2001 (62) – *Literární brak.* P. Janáček, 2004 (50) – *Literární kritiky.* J. Vohryzek, 1995 (303) – *Literární věda a slavistika.* M. Zelenka, 2002 (75) – *Logika a logiky.* J. Peregrin, 2004 (506) – *Logika Gotloba Frega.* V. Kolman, 2002 (195) – *Matematické metody demografie a pojištění.* T. Cipra, 1990 (199) – *Matematika náhody.* J. Anděl, 2003 [1998] (374) – *Mechanika kontinua.* M. Brdička et al., 2005 [2000] (271) – *Mechanika ve fyzice.* J. Horský et al., 2002 (157) – *Metafyzika antiindividualismu.* T. Hříbek, 2008 (2003) – *Metody analýzy povrchů.* L. Frank ed., 2002 (118) – *Mezinárodní právo autorské.* K. Knap et al., 1981 (173) – *Mezinárodní právo soukromé.* Z. Kučera, Brno 2004 (193) – *Milosti.* L. Marečková, 2007 (95) – *Milované řemeslo,* J. Opelík, 2000 (150) – *Moc v dějinách.* J. Trojan, 1994 (159) – *Moderní rodina.* I. Možný, Brno 1990 (215) – *Molekulová fyzika.* E. Svoboda et al., 1992 (247) – *Možnosti Meleté.* F. Všeticka, 2005 (34) – *Mravnost. Pornografie a mravnostní kriminalita.* J. Chmelík et al., 2003 (125) – *Na cestě za dítětem.* H. Konečná, 2003 (146) – *Na přelomu století.* R. Pytlík, 1988 (67) – *Náročné mateřství.* M. Vágnerová et al., 2009 (380) – *Národní zájmy v moderní demokracii: Česká republika.* O. Krpec, Brno 2009 (63) – *Na tvrdém loži z psiho vína.* Z. Kožmín et al., 1998 (52) – *Návraty bez konce.* J. Kolár, Brno 1999 (102) – *Negace a presupozice ve významové stavbě věty.* E. Hajičová, 1975 (146) – *Ne/náboženské naděje intelektuálů.* Z. R. Nešpor, 2008 (226) – *Nové jevy v právu 21. století III.* P. Šturma et al., 2009 (152) – *Nové trendy v teorii a instrumentaci vybraných analytických metod.* J. Churáček et al., 1993 (99) – *Obecná didaktika.* J. Skalková, 2007 (74) – *Obchodní korporace ve světle proměn.* B. Havel, 2010 (420) – *Obrana politiky.* P. Pithart, 1990 (159) – *Od avantgardy k druhé moderně.* K. Chvatík, 2004 (87) – *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi.* A. Stich, 1996 (147) – *O globalizaci.* E. Bondy, Brno 2005 (187) – *O literatuře a jejích tvůrcích.* F. Kautman, 1999 (248) – *O politické společnosti.* F. Šamalík, Brno 1994 (193) – *Organická chemie.* O. Červinka et al., 1980 (140) – *Osamělý myslitel Bernard Bolzano.* K. Trlifajová ed., 2006 (145) – *Otázka demokracie.* 3. V. Čermák, Olomouc 1997 (284) – *Otázky soudobé psychoanalýzy.* V. Vavrda, 2005 (133) –

Panství ideologie a moc literatury. J. Brabec, 2009 (46) – *Partneři a rozchody.* J. Klimeš, 2010 [2005] (222) – *Pavel Josef Šafařík.* J. Novotný, 1971 (77) – *Pedagogicko-psychologické zvláštnosti dospívání.* J. Taxová, 1987 (113) – *Pestrí a zelení.* H. Librová, Brno 1994 (106) – *Pocta Stanislavu Plívovi k 75. narozeninám.* S. Černá ed., 2008 (209) – *Poezie Karla Tomana.* P. Blažiček, 1995 (155) – *Pohledy na slovanské literatury.* L. Štěpán, Brno 2003 (80) – *Posudek znalce a podnik.* B. Poláček et al., 2006 (342) – *Povídka, román a periodický tisk v 19. a 20. století.* M. Jareš et al. eds., 2005 (74) – *Povrch, skrytost, ambivalence.* J. Vojvodík, 2008 (35) – *Pozitivní psychologie.* J. Křivohlavý, 2004 (163) – *Práce a péče.* A. Křížová et al. eds., 2008 (156) – *Práce z historické jazykovědy.* I. Němec, 2009 (174) – *Praktiky ne/spravedlnosti.* M. Hájek et al., 2007 (106) – *Práva národnostních menšin.* I. Pospíšil, 2006 (47) – *Pravda a fakt.* P. Kolář, 2002 (183) – *Právní humanismus jako výraz evropského právního vývoje.* R. Seltenreich, 1996 (89) – *Problematika neologismů v současné spisovné češtině.* O. Martincová, 1983 (93) – *Problémy sémantiky.* L. Tondl, 1966 (285) – *Prokletí a básníci.* A. Pohorský, 2000 (154) – *Protagonisté italského modernistického románu.* A. Flemrová, 2004 (182) – *Protest proti globalizaci.* M. Kolářová, 2009 (98) – *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství.* L. Fialová et al., 2000 (109) – *Přehled užití matematiky I.* K. Rektorys et al., 1995 [1961] (319) – *Příběh je mrtev?* J. Trávníček, Brno 2003 (81) – *Případ Kondelík.* D. Mocná, 2002 (85) – *Psychologie jinak.* Z. Vybíral, 2006 (103) – *Psychologie katastrofické události.* T. Kohoutek et al. eds., 2009 (81) – *Psychopedie.* M. Valenta et al., 2003 (40) – *Původ a smysl národního zájmu.* P. Kratochvíl, Brno 2010 (177) – *Raný psychický vývoj dítěte.* L. Šulová, 2004 (90) – *Realismus ve vědě a filosofii.* J. Nosek et al. eds., 1995 (149) – *Rétorika v evropské kultuře.* J. Kraus, 1998 (80) – *Román a zasvěcení.* D. Hodrová, 1993 (44) – *Román mezi modernami.* J. Janáčková, 1989 (81) – *Sémantická výstavba věty.* R. Zimek, 1980 (157) – *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu.* J. Hoffmannová, 1983 (53) – *Shluková analýza dat.* H. Řezanková et al., 2009 (133) – *Skryté tváře fantastična.* L. Hazaiová, 2007 (69) – *Skutečnost snu.* Z. Havlíček, 2003 (170) – *Slova a dějiny.* I. Němec et al., 1980 (82) – *Slovanské souvětí.* H. Běličová et al., 1990 (143) – *Sociální psychologie.* M. Nakonečný, 1999 (174) – *Sociální stát a kapitalismus.* M. Hauser ed., 2007 (95) – *Sociologické školy, směry, paradigmata.* M. Petrušek et al., 2000 (94) – *Sociologie a ekologie.* J. Keller, 1997 (117) – *Sociologie práva.* J. Přibáň, 1996 (71) – *Sociologie světových systémů.* S. Holubec, 2009 (97) – *Somatopedie.* F. Kábele et al., 1997 (133) – *Současná česká společnost.* Z. Mansfeldová et al. eds., 2002 (85) – *Současná stylistika.* M. Čechová et al., 2008 (91) – *Spinoza.* M. Hemelík, Olomouc 1996 (79) – *Srovnávací pedagogika.* J. Průcha, 2006 (55) – *Statika.* K. Juliš et al., 1987 (246) – *Statistická fyzika.* J. Kvasnica, 1998 (154) – *Statistické toleranční meze.* M. Jílek, 1988 (202) – *Statistika pro biologické a lékařské vědy.* T. Havránek, 1993 (213) – *Struktura symbolična v pohledu psychoanalytické literární vědy.* M. Exner, Liberec 2009 (196) – *Studie z poetiky literatury pro děti a mládež.* V. Nezkusil, 1983 (224) – *Svět moderního myšlení.* O. Tenzer et al., 1984 (101) – *Svět očima fyziky.* I. Štoll, 1996 (375) – *Španělská literatura 20. století.* J. Forbelský, 1999 (112) – *Teoretická mechanika.* M. Brdička et al., 1987 (335) – *Teorie a metoda v moderní sociologii.* M. Petrušek, 1993 (193) – *Teorie pružnosti a plasticity II.* R. Servít et al., 1984 (258) – *Texty.* J. Ševčíková et al., 2010 (79) – *Trvání a proměny.* M. Grygar, 2006 (140) – *Třídní analýza a sociální mobilita.* T. Katrňák, 2005 (136) – *Tvarujete si sami?* M. Bartlová et al., 2011 (93) – *Umělá inteligence (I).* V. Mařík et al., 1993 (217) – *Umění překladu.* J. Levý, 1963 (226) – *Underground.* Brno 2002 (72) – *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku.* F. Štícha, 1984 (108) – *Úvod do demografie.* V. Roubíček, 1997 (68) – *Úvod do fyzikální kosmologie.* J. Horký et al., 2004 (183) – *Úvod do kriminologie.* J. Tomášek, 2010 (230) – *Úvod do kvantové mechaniky.* L. Skála, 2005 (248) – *Úvod do kvantové teorie.* J. Formánek, 2004 (1983) (231) – *Úvod do moderní psychoanalýzy.* J. Poněšický, 2003 (90) – *Úvod do právního myšlení a státovědy.* J. Pinz, Nymburk 2006 (42) – *Václav Matěj Kramerius.* J. Novotný, 1973 (89) –

Věda, filosofie, metodologie. A. Filáček ed., 2009 (97) – *Veřejná obchodní společnost.* T. Dvořák, 2003 (313) – *Vícerozměrové statistické metody s aplikacemi.* P. Hebák et al., 1987 (175) – *Vilém Mrštík.* R. Pytlík, 1989 (78) – *Vítězslav Nezval.* M. Blahynka, 1981 (129) – *Vladimír Klokočka.* I. Pospíšil et al., eds. 2009 (190) – *Vladimír Nabokov.* M. Sýkora, Brno 2004 (100) – *V souřadnicích volnosti.* P. Hruška et al., 2008 (27) – *Vybrané problémy z teorie konkursního práva.* I. Schelleová, Brno 1995 (309) – *Východiska a výhledy.* A. Haman, 2002 (118) – *Vyprávět příběh.* T. Kubíček, Brno 2001 (52) – *Výstavba jazykových projevů a styl.* K. Hausenblas, 1971 (128) – *Základy fyzikálních měření I.* J. Brož et al., 1983 (376) – *Zánik závazků dohodou v občanském a obchodním právu.* J. Handlar, 2010 (338) – *Západ a islamismus.* P. Barša, 2001 (50) – *Z druhého břehu.* V. Svatoň, 2002 (143) – *Zelená svatozář.* E. Kohák, 1998 (256) – *Z kapitalismu do socialismu.* J. Kabele, 2005 (63) – *Zlomky analýzy.* M. Pohorský, 1990 (108)

Jak v epoše elektronických korpusů následovat Miloše Dokulila (Miloši Dokulilovi ke stému výročí narození)¹

František Štícha

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
sticha@ujc.cas.cz

Abstrakt: V jubilejní přednášce a v tomto textu jsem se pokusil oslavit velkého českého jazykovědce Miloše Dokulila (5. 7. 1912 Ctidružice – 2. 11. 2002 Praha) nikoli pěním ód na jeho vlastnosti lidské a vědecké. Pokusil jsem se tak učinit kritickým pohledem na jeho dílo, přesněji řečeno na jednu podstatnou část jeho díla, jež je takového pohledu i po padesáti letech stále velmi hodna. Nezabývám se téměř vůbec jedním z jeho nejslavnějších pojmů, onomaziologickou kategorií. Zaměřuji se na jeho pojem slovotvorného typu, ale zejména na jeho (podle mne dosud zdaleka teoreticky nepřekonanou) teorii slovotvorné produktivity. Upozorňuji přitom důrazně na to, že Miloš Dokulil nepracoval s pojmem slovotvorné produktivity jako s pojmem nediferencovaným, jak se bohužel činí v některých nových teoriích. S Dokulilem naopak pokládám za zásadní rozlišovat různé druhy a míry produktivity.

Klíčová slova: slovotvorba, slovotvorný typ, slovotvorná produktivita

Před sto lety, v roce 1912, se narodil velký český jazykovědec Miloš Dokulil. Chci v tomto referátu ukázat, že to, čeho je Miloš Dokulil deset let po své smrti hoden, není zbožný obdiv a zbožná úcta, ani naopak snaha vymanit se z jeho teoretických sítí. Rád bych ukázal, že padesát let pod vydání své slavné knihy *Teorie odvozování slov* je Miloš Dokulil hoden kritického následování.

Byl jsem ve druhé polovině sedmdesátých let jeho elémem v ÚJČ a o mnoho let později jsme se stali přáteli. S jeho hlavním dílem, *Teorie odvozování slov*, jsem se ovšem seznámil už za studií. Udělalo na mě hluboký dojem. Velmi významně mi podhalilo jednu širokou sféru oněch tajemství jazyka, jež jsou skryta hluboko v lidském vědomí a ukryty v tisících pravidelnostech, jimž podléhá tvorba promluv a textů, a které nás vedou k dorozumění a kultuře. Dokulilova kniha, jež se stala snad nejslavnějším knižním dílem české lingvistiky 2. poloviny 20. století, mi vyjevila svého autora jako badatele širokého a hlubokého teoretického vhledu do jevů a problematiky jazyka. Vezmeme-li navíc v úvahu Dokulilovu poctivost a serióznost v přístupu k objektu bádání a interpretace jeho výsledků, pak máme před sebou osobnost, kterou nelze nenásledovat. A jestliže se u příležitosti stého výročí narození Miloše Dokulila zamýšlím nad některými konkrétními kroky, jimiž by bylo záhodno jej v epoše elektronických korpusů následovat, pak to nemyslím jako nadsázku či metaforu, ale myslím to doslova.

V roce 1962, kdy vyšla *Teorie odvozování slov* jako 1. svazek díla *Tvoření slov v češtině*, bylo Miloši Dokulilovi padesát let, a v roce letošním, kdy si při-

¹ Text přednášky proslovené v Jazykovědném sdružení 25. května 2011.

pomínáme sté výročí jeho narození, uplynulo padesát let od vydání této knihy. Celých padesát let byla tato kniha pro většinu lingvistů, kteří se soustavně či příležitostně zabývali slovtvorbou, jakousi biblí, ze které se hojně přejímalo, avšak jejíž postuláty a koncepty se obvykle braly za jakési nezpochybnitelné axiomy, jež není třeba ověřovat a k nimž není třeba nic dodávat. V době, kdy nebylo možno udělat empiricky víc než porovnat **inventář derivátů ve třech největších slovnících**, tedy slovníku Jungmannově, devítisvazkovém slovníku příručním a čtyřsvazkovém Slovníku spisovného jazyka českého, jak učinil Dokulil se svými spolupracovníky, nebylo ani možné nějaký návazný komplexní výzkum očekávat. Bylo jistě možné manuálním shromažďováním a tříděním specializovaných dat v široké sféře slovtvorby zjistit ty či ony speciální okolnosti, relace, zákonitosti či nepravidelnosti. Bylo jistě možné na bázi kteréhokoli pojmu Dokulilovy teorie konstruovat teoretické soustavy slovtvorných relací; bylo například možné pěstovat **teorii slovtvorného formantu, teorii konverze nebo teorii slovtvorného typu** atd. Avšak bez nového rozsáhlého empirického výzkumu bylo možno k Dokulilově teorii a jejím konceptům stěží přinést něco podstatně nového.

Mnohé Dokulilovy koncepty, postuláty a termíny se staly obecným majetkem české i zahraniční lingvistiky. Připomeňme si, že k nim patří především pojem **onomasiologické kategorie**, triáda pojmů **mutace, transpozice a modifikace**, pojmy **fundace a motivace**, pojem **slovtvorné kategorie a slovtvorného typu**, pojem slovtvorné **produktivity**, pojem **konverze, resuffixace a perintegrace** a mnohé další.

Za padesát posledních let česká lingvistika nevydala ani jedinou knihu, která by se pokusila soustavu centrálních konceptů Dokulilovy teorie rozvinout, modifikovat, popřípadě i zcela zavrhnout a nahradit ji soustavou konceptů jiných. Teoretickou i empirickou pozornost by si zasloužily především **pojem slovtvorného typu a pojem slovtvorné produktivity**. Pokusím se proto teď postupně představit několik z Dokulilových konceptů a pojmů zrozených před půl stoletím, jak byly publikovány v *Teorii odvozování slov* (dále TŠČ 1), a připojit k nim jednak kritický komentář, jednak načrtnout představu, jak **korpusový výzkum slovtvorby** může přispět k tomu, abychom získali ještě hlubší vhled do zákonitostí české slovtvorby a abychom v souladu s těmito poznatky mohli rozvíjet či modifikovat Dokulilovu teorii. Podotýkám přitom raději výslovně, že mi vůbec nejde o to, Dokulila „překonat“, ani o to, vymanit se z „dokulilovských sítí“, jak o to usiluje například kolegyně Bednaříková (2009). Jde mi naopak o to, abychom dokázali z díla Miloše Dokulila co nejvíce vytěžit a díky bezprecedentním možnostem korpusového bádání pokročit dál.

Z širokého spektra jevů obsažených v Dokulilově teorii se zaměřím pouze na čtveřici pojmů: **onomasiologická kategorie, slovtvorná kategorie, slovtvorný typ a slovtvorná produktivita**. Prvních dvou se jen letmo dotknu, pojmu slovtvorného typu se budu věnovat o něco podrobněji a nejpodrobněji se budu zabývat pojmem slovtvorné produktivity.

Dotýká se prvních dvou z těchto pojmů a komentuje pojem třetí, začnu zcela **antiapologeticky** jednou obecnou a zásadní kritickou výhradou vůči svému někdejšímu učiteli a příteli. Půjde mi při tom o to, jak Miloš Dokulil zachází s pojmy **onomasiologická kategorie**, **slovotvorná kategorie** a **slovotvorný typ**. Podle mého chápání vztahů mezi realitou, pojmy a slovy, Dokulil se zmíněnými pojmy, snaže se o jejich vymezení, zachází takřka platonsko-idealisticky, neboť stanovuje, co tyto pojmy jsou a co nejsou, přičemž ovšem v tomto ohledu vychází nikoli z existující reality jazyka, ale z existujících slov. Jeho východisko je tedy, řečeno slovy Pavla Nováka (Novák, 1977) verbalistické, nikoli realistické. O verbalistické východisko úvah jde všude tam, kde se s nějakým pojmem zachází tak, jako by byl apriorně dán a naším úkolem bylo odhalit a definovat jeho podstatu. A tak Dokulil stanovuje, **co je kategorie onomasiologická**, **co je kategorie slovotvorná** a **co je slovotvorný typ**. Zejména na pojmu slovotvorný typ se pokusím ukázat, že bychom měli postupovat spíše obráceně: jako slovo-tvornou kategorii či jako slovotvorný typ chápat jakoukoli kategorii či jakýkoli typ struktury, u níž zjistíme nějaká specifika.

Onomasiologickou kategorií definuje Dokulil nejprve velmi obecně: Je to „strukturace obsahu (pojmu) vzhledem k jeho vyjádření v daném jazyce“ (TŠČ 1, s. 29). Jinak řečeno, jde o „základní pojmové struktury tvořící v daném jazyce základ pojmenování“. Tyto základní pojmové struktury nalézající jazykový výraz ve slovotvorných derivátech jsou v Dokulilově koncepci dány vztahem vždy jednoho ze čtyř pojmů kognitivně-jazykové kategorie, jimž říkám substance, vlastnost, děj a okolnost ke druhému z pojmů téže kategoriální množiny. Výsledkem je **16 základních onomasiologických kategorií**. Ty Dokulil nazývá, jak známo, např. **nositel vlastnosti** nebo **nositel předmětného vztahu**. Takto konstruktivisticky obecně vymezený pojem onomasiologické kategorie má jistě své výhody, zejména dostatečnou dávku obecnosti a snadnou definovatelnost. Na druhé straně má však i řadu nevýhod, a to právě pro svou obecnost, která může pojmut některé slovotvorné kategorie či typy jen s jistým pojmovým známsilněním. Jde zejména o **názvy osob** (k nim srov. Štícha, 2011). Protože tyto názvy netvoří u Dokulila samostatnou onomasiologickou kategorii, může u nich jít jen buď o nositele děje (kategorie jmen činitelských), nositele vlastnosti (kategorie nositelů vlastnosti) nebo nositele substančního vztahu (sem spadají dvě obecné kategorie: kategorie jmen konatelských a kategorie nositelů substančního vztahu s podkategoriemi jmen příslušenských a obyvatelských). Avšak pojímat takový či onaký vztah mezi dvěma osobami jako „vztah substanční“, jehož obecným onomasiologickým produktem je „nositel substančního vztahu“, se mi nezdá přiměřené. Např. názvy jako *marxista*, *hegelián*, *havlovec* či *bratranec* bychom mohli pojímat jako kategorii **nositelů interpersonického vztahu**. Jména obyvatelská spolu s názvy jako *lesník* by bylo možné pojímat jako kategorii **personických nositelů lokalizace**; jako onomasiologickou kategorii bychom ale mohli vymežit ještě obecněji například kategorii **substančního nositele lokali-**

zace, a k názvům jako *Pražan* či *lesník* přiřadit názvy věcí jako *náušnice*, *podpatek*; atd..

Dokulilova onomasiologická kategorie buduje na binárních vztazích abstraktních pojmů substance, děje, vlastnosti a okolnosti a zavádí pojem **onomasiologického spoje** mezi nimi. Tento spoj je přirozeně nejdůležitější ve **vztahu substance k substanci**: může tu jít například o určitý typ dějové relace daný sémantickým typem subjektu, typem objektu a druhem činnosti, jíž subjekt na objekt působí: **houslař** *housle* vyrábí, **harmonikář** na *harmoniku* hraje, **bytař** *byty* vykrádá atp. Vzhledem k těmto relacím pak Dokulil mluví o **onomasiologických kategoriích speciálních** a konstatuje, že podat jejich úplný výčet není možné, neboť netvoří neprostupné a vyhraněné jednotky. Pokud ovšem Dokulil naznačuje, že (alespoň v jeho teorii) pojmy onomasiologická kategorie a slovo-tvorná kategorie identické ani překryvné nejsou, neboť jde o pojmy různé míry abstrakce, pak jde jen o to, že on sám termínům, jež užívá, přisuzuje ty významy, které jim chce přisoudit. Z toho ovšem neplyne, že těmito termíny nelze označovat pojmy jiné.

Zabýváme-li se slovo-tvorbou, mohli bychom se bez pojmu onomasiologické kategorie obejít a pracovat jen s pojmem **kategorie slovo-tvorné**, a sice v obecném a „pohyblivém“ smyslu „kategorie jevů z oblasti slovo-tvorby“. Slovo-tvorné kategorie v takto obecném smyslu pak mohou být podle potřeb dané teorie, vzhledem ke zjištěným faktům a s ohledem na účel deskripce vymezovány na nejrůznější úrovni abstrakce. Pojem slovo-tvorné kategorie by pak byl ve své obecnosti analogický obecnosti pojmu **kategorie morfologické**.

Zastavím se nyní podrobněji u pojmu **slovo-tvorný typ**. Dokulilův slovo-tvorný typ je rigidně a neměnně vymezená struktura, v níž se z definice prolínají tři roviny: rovina onomasiologické kategorie, rovina slovo-tvorného základu a rovina formantu. Potíž je ovšem v tom, že strukturní bázi onomasiologické kategorie Dokulil stanovil pouze pojmy substance, děje, vlastnosti a okolnosti, neboť odpovídají čtyřem hlavním slovním druhům; naproti tomu například pojem osoby do soustavy onomasiologických kategorií nepatří. Slovo-tvorně relevantní vlastností slovo-tvorného základu je pro Dokulila obvykle pouze slovní druh, nikoli též jeho „strukturní charakter“. Z toho pak plyne například tvrzení, že *makovec* a *vyslanec* jsou deriváty **jediného slovo-tvorného typu**, neboť v obou případech jde o **deadjektivního nositele vlastnosti s formantem -ec**.

Jestliže Dokulil usiloval o **jednotné vymezení slovo-tvorného typu jediným typem struktury na téže rovině obecnosti**, bylo to pravděpodobně dáno jednak tím, že jeho teorie byla historicky prvním pokusem o vytvoření komplexního teoretického rámce pro výzkum slovo-tvorby ve slovanských jazycích, což jej vedlo k uplatňování co nejvyšší míry abstrakce, jednak i tím, že výzkum slovo-tvorné reality byl prakticky omezen na analýzu materiálu existujících slovníků. Nebylo možno u desetitisíců derivátů zjišťovat jejich frekvenci v textech ani objektivně studovat jejich textotvornou a stylo-tvornou funkci. Ale především: **ne-**

bylo možno objektivně studovat míru diskrepance mezi potencialitou té či oné slootovorné struktury a její parolovou realizací.

V epoše velkých elektronických korpusů je **pojem slootovorného typu** právě k tomuto účelu výhodné definovat obecně jako **jakoukoli určitým způsobem specifickou slootovornou strukturu přítomnou v určité třídě derivátů** a nevyhrazovat tedy tento pojem jen pro jedinou určitým způsobem definovanou strukturu, jak to udělal Dokulil. Stanovíme-li totiž slootovorný typ co nejspeciálněji, získáme stovky slootovorných typů, u nichž můžeme pomocí korpusových statistik zjišťovat rozdíly v počtu doložených derivátů k nim patřících a také rozdíly v početní zastoupenosti jednotlivých derivátů daného typu.

Existuje například řada okolností svědčících o tom, proč bychom měli v rámci **deadjektiv se sufixem -ec** stanovit řadu specifických slootovorných typů:

- **deadjektiva se sufixem -ec** jsou velkou většinou deriváty adjektiv zakončených na **-avý a -ivý** a participiálních adjektiv zakončených na **-ný, -tý a -lý**; jsou to zpravidla názvy osob;
- **deriváty různých strukturních typů** adjektiv označujících osoby mají pravděpodobně **různou parolovou produktivitu**; tomu nasvědčují statistické poměry jejich dokladů v korpusech;
- v současné češtině existuje například výrazný **rozdíl v parolové produktivitě** derivátů adjektiv zakončených na **-avý/-ivý** (*podnikavec; důvěřivec*), která je v dlouhodobější perspektivě poměrně **vysoká**, a parolové produktivitě derivátů adjektiv cizího původu zakončených na **-ivní** (*investigativec*), která je z hlediska této perspektivy dosud velmi **nízká** a v rámci deadjektivních názvů osob se sufixem **-ec** nejnižší;
- **ze synchronně neodvozených adjektiv** jsou deadjektivní názvy osob derivované spíše výjimečně: běžná slova *lakomec, slepec, stařec, surovec, zvědavce*, stylově příznaková a méně frekventovaná slova *bohatec, hlupec, hrubec, houževnatec, chromec, churavec, liknavec, nevědomce, ošklivec, špinavec, zavalitec, zrzavec* a nadávková slova *blbec, pitomec*;
- deriváty **desubstantivních adjektiv se sufixem -atý** jsou nečetné, poměrně málo frekventované a stylově příznakové názvy osob: *hrbatec, ušatec vousatec, zubatec, ženatec*;
- **desubstantiva se sufixem -ový** (*kovový, internetový*) **nebývají základem derivace**; deriváty zakončené na **-ovec** lze většinou chápat jako desubstantiva (např. *ledovec; kůrovec, bičíkovec* atd.) s perintegrováním sufixem **-ovec**;
- deriváty typu *počítačovec, muzikálovec*, které lze chápat jako fundované adjektivem a vzniklé v procesu univerbizace, jsou velmi řídké;
- **názvy jídel derivované z desubstantivního adjektiva se sufixem -ový** jsou v ČNK jen tři: kromě Dokulilova příkladu *makovec* je to ještě *třešňovec* a *medovec*;
- **deriváty zakončené na -ovec** jsou nejčastěji **odborné názvy živočichů, rostlin a nerostů**; jde přitom z hlediska sémantické motivace často spíše

o desubstantiva s rozšířenou variantou sufixu *-ovec* (*kapradovec*, *rákosovec*, *mateřídouškovec*; *sojkovec*).

Jak vidět, **specifika slovotvorného typu** v obecném slova smyslu mohou být dána specifiky derivační struktury základového slova. Pokud jde o pojem slovotvorného typu, lze se tu myslím dobře obejít **bez rozlišování** typů a **podtypů**, jak navrhoval Dokulil; to je naopak výhodné při klasifikaci pravidelností a nepravidelností v oblasti deklinace.

Pro Dokulila patří deriváty *marxista* a *kombajnista* – v polemice s Horeckým – k různým slovotvorným typům, neboť toto rozlišení je opřeno o rozlišení jeho onomasiologické kategorie „jmen konatelských“ (*kombajnista*) a onomasiologické podkategorie „jmen příslušenských“ (*marxista*). U kategorie „nositelů vlastnosti“ však žádnou podkategorii nestanovil, a proto z jeho vymezení onomasiologické kategorie a slovotvorného typu vyplývá, že *makovec* a *vyslanec* je jeden slovotvorný typ. Pokud je však pro poznávání zákonitostí dynamických vztahů mezi „*langue*“ a „*parole*“ důležité studovat podmínky a projevy slovotvorné produktivity, pak je potřebné **vymezovat slovotvorné typy co nespecifičtěji**, a to v ohledu sémantickém i formálním. Různé slovotvorné typy lze pak slučovat do slovotvorných kategorií té či oné míry obecnosti.

Zaměřím se nyní podrobněji na Dokulilův pojem **slovotvorné produktivity**. Dokulilova teorie produktivity patří podle mě k tomu nejlepšímu, co jeho slovotvorná teorie lingvistiky přinesla. Paradoxně však je tou složkou této teorie, která v české lingvistiky zanechala nejmenší stopu. Jedním ze svědectví toho je například skutečnost, že někteří mladí lingvisté publikují články o slovotvorné produktivitě, aniž citují kohokoli z českých lingvistů, Dokulila nevyjímaje, a aniž se o Dokulilově teorii byť jen slovem zmíní. Neudivuje pak, že mnohé novější anglické studie o produktivitě nemají o Dokulilovi ani tušení.

V *TSC I* vytvořil Miloš Dokulil složitý lingvistický konstrukt slovotvorné produktivity, aniž mohl tušit, jak teoreticky náročné cíle jím vytyčil pro budoucí časy. Existence elektronických korpusů však postavila lingvistiku před nečekané úkoly objektivního systematického studia velkého množství dosud nepoznaných jazykových jevů a přinesla bezprecedentní možnosti jejich výzkumu; proto i teorii slovotvorné produktivity je nutno stavět na nových axiomech; při jejich postulování se ovšem můžeme opírat o podložené vize Dokulilovy.

Na začátku kapitoly o produktivitě Dokulil píše: „Není pochyby, že i jen aproximativní údaj o **kvantitativním využití** toho kterého **slovotvorného** způsobu a **prostředku** má pro celkovou charakteristiku daného jazyka obecně a pro charakteristiku jeho slovní zásoby zvlášť význam prvořadý.“ (s. 77) Z této formulace je zcela jasné, jaké musí být dnes naše první kroky na výzkumné cestě, na niž se odvážně a veleúspěšně před více než půl stoletím vydal Dokulil: ze **stovek slovotvorných sufixů** u jednoho po druhém zjišťovat **početní zastoupenost jimi tvořených derivátů určitého slovotvorného typu** a frekvenci těchto derivátů v daném korpusu. Bude přitom nepochybně heuristicky zásadní praco-

vat na jedné straně s co nejrozsáhlejším korpusem (který může čítat miliardy slov), na druhé straně s řadou různých korpusů různé velikosti a různého složení. Při analýze nálezů budeme ovšem někdy narážet na nutnost „manuálního“ vyhodnocování, zejména na nutnost pročitat kontexty stovek derivátů s určitým sufixem. Abychom například měli jistotu, že derivát **obraceč** se v daném korpusu vyskytuje také jako název člověka, nikoli jen nástroje či naopak; a abychom získali informaci o tom, který z obou slovotvorných významů tohoto derivátu v korpusu převládá, v jakých se vyskytuje **textech, žánrech a stylech** a u kterých a jakých autorů. Těchto otázek se dotýká i Dokulil, když hovoří o potřebě rozlišovat absolutní frekvenci slovotvorných způsobů, typů a prostředků od jejich frekvence relativní, závislé na různých stylech.

Dokulil dále píše „Otázka produktivnosti jednotlivých slovotvorných prostředků a jejich stupně je i po stránce teoretické dosti složitá a zjištění stupně produktivnosti [...] je úkolem poměrně nesnadným a náročným.“ (s. 78) K tomu hned obecně podotknu, že některé aspekty této náročnosti byly díky korpusům odstraněny, vynořily se však jiné.

Dokulil dále upozorňuje, že určitý stupeň produktivity přísluší nejen formantu jakožto úhrnu derivačních prostředků, nýbrž i tvaroslovné charakteristice a hláskovým obměnám, a podotýká, že **stupeň produktivity jednotlivých složek formantu může být různý**. Jako příklad rozporu mezi produktivitou sufixu a neproduktivitou alternace uvádí derivát **světec**. Tento velmi podstatný aspekt zákonitostí slovotvorby češtiny zůstal pokud vím české lingvistice zcela utajen. Je tedy velmi žádoucí i zde Dokulila následovat. Teprve teď, v epoše korpusů, může být toto následování velmi plodné.

V Dokulilově teorii slovotvorné produktivity hraje zásadní roli rozlišení **produktivity systémové** od **produktivity empirické**. Zatímco empirická produktivita zahrnuje podle Dokulila faktory z hlediska vlastních jazykových zákonitostí vnější a náhodné, produktivita systémová je výrazem zákonitostí vnitřně jazykových. Systémovou produktivitu můžeme tedy se značnou přesností zjišťovat na základě poznání strukturních vztahů a zákonitostí jazyka.

Přestože Dokulil argumentuje dostatečně jasně a poukazuje na odpovídající fakta, nebylo toto rozlišení dosud obecně přijato a **pojem produktivity se obvykle postuluje nediferencovaně** či se s ním zachází jen jako s poněkud vágním, nediferencovaným axiomem. Avšak relevantní při studiu slovotvorné produktivity musí být vždy **poměr systémových možností a komunikační reality**. A realitu nejlépe zjistíme pohledem do ní – to jest do určitého jejího výseku, tedy do korpusu, který tuto realitu ze všech možných zdrojů jejího poznávání reprezentuje nejrozsáhleji a nejlépe.

Je myslím dostatečně zřejmé, že **centrálním aspektem systémové produktivity** slovotvorného sufixu v rámci určité slovotvorné kategorie je možná vazba tohoto sufixu v rámci této kategorie buď jen na jediný slovní druh, anebo na dva či více slovních druhů. Z tohoto hlediska je například **sufix -ista tvořící názvy osob** v rámci této kategorie produktivnější než sufix -č, neboť sufix -ista je ab-

solutně systémově produktivní ve vazbě na substantiva a omezeně produktivní i ve vazbě na slovesa, kdežto sufix *-č* je vysoce produktivní jen ve vazbě na imperfekta, čili jeho systémová produktivita je značně omezena.

Je dále zřejmé, že **stupeň empirické produktivity v různé míře neodpovídá stupni produktivity systémové**. Míru této nekorespondence lze nyní dobře a poměrně snadno studovat pomocí korpusových statistik. Například se ukazuje že slovotvorný **typ názvů osob se sufixem *-ec* derivovaných z participiálních adjektiv na *-ný***, tedy například *odsouzenec*, je v současné češtině empiricky mnohem produktivnější než typ deadjektivních názvů osob s tímž sufixem derivovaných z cizích adjektiv na *-ivní*, tedy například *operativec*. K témuž závěru by bylo pravděpodobně možno dojít i analýzou slovníkového materiálu, avšak tato analýza by byla jednak mnohem pracnější, jednak – vzhledem zejména k časové nehomogenitě obou našich velkých výkladových slovníků – mnohem méně spolehlivá. Korpus navíc odhalí nejen počet derivátů určitého typu, ale i jejich – zpravidla velmi rozdílnou – frekvenci.

Kromě rozlišení produktivity systémové a empirické rozlišuje Dokulil ještě **produktivitu absolutní** od produktivity **relativní**. Vztah absolutní a relativní produktivity v Dokulilově vymezení je poměrně složitý a rozloha této složitosti je spíše jen naznačena. Dokulil hovoří o různých **stupních omezení produktivity určitou podmínkou**. Například desubstantivní názvy osob se sufixem *-ář* se tvoří méně od abstrakt se sufixem *-ost* (*rovnostář*) a téměř vůbec od substantiv typu *stavení*. (Patrně dvě jediné výjimky jsou *topenář* a *lešenář*.)

Je-li **omezujících podmínek** více, mohou být buď na sobě závislé, anebo nezávislé. Jako příklad nezávislých omezení produktivity Dokulil uvádí **typ deadjektivních názvů abstrakt se sufixem *-ost***: jednou omezující podmínkou podle Dokulila je to, že se v zásadě tvoří pouze od adjektiv tvrdých; druhou omezující podmínkou – na první nezávislou – je fakt, že tato abstrakta se tvoří pouze od adjektiv, která lze chápat jako jakostní, např. *malost*, *upřímnost*, *zaujatost*; nikoli však *umytost*, *chválenost*, *učitelskost* atd. K tomu je třeba kriticky poznamenat, že první Dokulilova omezující podmínka možná neplatí – víceméně běžné deriváty jsou např. *kulturnost*, *solidnost*, *naivnost*, *polárnost*, *imaginárnost*, *bezprecedentnost*, *transcendentnost* atd. Jak vidět, může tu jít o omezení na **měkká adjektiva cizího původu**.

K podmínkám omezujícím produktivitu slovotvorného typu může patřit i slovotvorná struktura základového slova. Dokulil upozorňuje, že **slovotvorným základem konatelských jmen** mohou být i **abstrakta na *-ost***, i když takových derivátů je velmi málo, uvádí dva příklady *rychlostník* a *rovnostář*; podle Dokulila jde však o slova z doby zcela nedávné (tj. řekněme z padesátých let 20. století), a to svědčí podle něj o produktivitě těchto slovotvorných typů. Avšak zde se Dokulil mýlil. V obrovském souhrnném korpusu SYN (stav z r. 2012) Českého národního korpusu jsou jen čtyři **deriváty se sufixem *-ář***, které lze pokládat za deriváty abstrakt na *-ost*; z nich jeden je běžný a dosti frekventovaný *hodnostář*, druhý je rovněž poměrně běžný, avšak v korpusu mnohem méně frekvento-

vaný Dokulilův příklad *rovnostář*, zbylé dva pak jsou okazionalismy po jediném dokladu: *samorostář* a *společnostář*. Padesátiprocentní podíl jednodokladových derivátů v rámci slovotvorného typu je sice sám o sobě ukazatelem vysoké empirické produktivity, avšak jde-li o polovinu z pouhých čtyř, ztrácí tento poměr patrně na reálném významu. **Derivátů se sufixem -ník** je v rámci daného typu v korpusu SYN 16; z toho pouze jeden je běžným slovem (*živlostník*), jeden je slovo stylově příznakové (*zlostník*) a ostatní jsou jedno- až třídokladové okazionalismy. Přitom Dokulilův příklad *rychlostník* není názvem osoby a nedá se pokládat za název konatelský. Opět tu narážíme na fenomén vysokého podílu okazionalismů na celkovém počtu derivátů, který je jen nepatrný. K tomuto jevu se vrátím v závěru.

Je přirozené, že všichni se dopouštíme omylů. K Dokulilovým omylům patří i tvrzení, že prakticky neomezeně produktivní je tvoření **vztahových adjektiv se sufixem -ový**. Toto tvoření je naopak poměrně **značně omezeno**, a to nejméně třemi podmínkami:

- tato adjektiva se netvoří od názvů osob, neboť jim je vyhrazen sufix *-ův* a *-in*;
- u názvů materiálních objektů sice slovotvorný systém češtiny patrně umožňuje derivovat adjektivum sufixem *-ový* od kteréhokoli z nich – např. *kniho-vý*, *lesový*, *zahradový*, avšak mnoho z takových potenciálních adjektiv není v úzu, zpravidla proto, že místo nich se běžně až noremně užívá prostředků jiných: *knižní*, *lesní*, *zahradní*;
- z **deadjektivních názvů abstrakt se sufixem -ost** (např. *rychlost* ← *rychlý*) se v dnešní češtině tvoří adjektiva pouze **sufixem -ní**: *rychlostní*; dále např. *věrnostní*, *schopnostní*, *závislostní* (celkem je v dnešní češtině v oběhu asi **300 adjektiv tohoto slovotvorného typu**); jak ukazují korpusové nálezy, toto tvoření je **vysoce produktivní**.

V závěru své kapitoly o produktivitě Dokulil píše: „Jak správně připomíná Šanskij, každý živý, tj. vyčleňující se slovotvorný prvek, vyznačuje se eo ipso i tvořivou silou, kterou může při tvoření jednotlivých, jedinečných slov kdykoli projevit.“ (s. 93) V epoše elektronických korpusů však můžeme poměrně snadno zjišťovat, u kterých slovotvorných elementů se tato tvořivá síla projevuje reálně, empiricky a do jaké míry, a u kterých se neprojevuje či se projevuje jen minimálně. Avšak zjišťovat, co rozdíl v parolové realizaci systémové potenciality ovlivňuje a do jaké míry, už snadné není. Zde spočívá další velká Dokulilova implicitní výzva k následování jím započaté práce.

Dnes by už nemělo být sporu o tom, že je třeba lišit **produktivitu systémovou** od produktivity **empirické**; tu bychom mohli nazývat také či snad i přiměřeněji **produktivita parolová**, popřípadě **reálná**; podobně i místo názvu produktivita systémová lze užívat názvu **produktivita languová**, který lze chápat jako synonymní i k termínu **produktivita potenciální**.

Hovoříme-li v oblasti slovtvorby o **produktivě systémové**, máme na mysli potenciální sílu slovtvorných elementů systému daného jazyka dané doby uplatňovat se jako prostředek tvoření slov, která mluvčí nenalézá ve svém mentálním slovníku; mluvíme-li o produktivitě parolové, máme na mysli realizaci této potenciální síly v parole dané doby. V prvním případě produktivitou rozumíme **vlastnost**, ve druhém **proces**, resp. úhrn dílčích slovtvorných procesů.

O **produktivě parolové** se dnes můžeme přesvědčovat z korpusových statistik. Jak upozorňoval již Dokulil, procesy empirické či parolové produktivity můžeme poznávat jen nepřímo, z existujících derivátů, které jsou jejich výsledkem. Korpusy představují ovšem zcela jinou možnost poznávání, než jakou poskytovaly v Dokulilově době pouze slovníky. Podobně jako u produktivity systémové i u produktivity parolové bude nutné lišit různé její druhy a poddruhy. Korpusové nálezy a statistiky vedou k názoru, že základním dělením parolové produktivity by mohlo být dělení na **produktivitu obecně parolovou** a **produktivitu speciálně parolovou**. Odpovídá to Dokulilovým výkladům o vztahu produktivity absolutní a relativní. Speciální parolovou produktivitou lze rozumět její primární či výlučné uplatnění v trojím typu komunikace:

- ve formální komunikaci úzce odborné (např. *genomika*);
- v neformální, více či méně expresivní komunikaci odborné či „poloodborné“ (např. *daňář*);
- v neformální silně expresivní komunikaci charakteristické vědomou produkcí jazykového humoru a/nebo ironie (např. *vědečtina*).

Obecně parolovou produktivitou slovtvorných afixů lze rozumět jejich obecné uplatnění ve standardní, žánrově a stylově nepříznačkové komunikaci. K sufixům tohoto druhu produktivity patří např. sufixy *-tel*, *-ař/ář* nebo *-č*, které se tradičně řadí k těm nejproduktivnějším a nejprůhlednějším. Slovtvorné typy, které sufixy obecně parolové produktivity spolukonstituují, **nebývají paradigmatické** čili neomezeně produktivní a je otázka, zda lze vždy najít pravidla, která by z těchto typů vylučovala množinu nepřijatelných, resp. neuzuálních derivátů; např. pravidlo, které by ze slovtvorného typu deimperfektivních názvů osob se sufixem *-tel* vylučovalo deriváty jako **trávitel* (v kontextech jako *trávitel dovolené*), **závoditel* (jako synonymum k *závodník*) **soupeřitel* (jako synonymum k *soupeř*) atd.

Suffixy speciálně parolové produktivity naopak pro svou výraznou sémantickou specializaci v rámci daného slovtvorného typu bývají produktivní neomezeně.

Patří k nim například **sufix -iáda** (Štícha, 2006), jímž se z proprií tvoří názvy společenských událostí a afér (např. *slánskiáda*) a z apelativ názvy akcí (např. *prakiáda*) a **sufix -tina**, jímž se z relačních adjektiv na *-ský* nebo *-cký* tvoří názvy „pseudojazyků“ jako *pražština*, *právníčtina*, *vědečtina* atd.

Někteří zahraniční badatelé navrhuji **měřit produktivitu** podílem jednodokladových či nízkofrekvenčních derivátů na celkovém počtu tokenů daného typu nalezených v daném korpusu. Sám jsem v prvotním nadšení z práce s elektronickými korpusy již před deseti lety (Štícha, 2002) psal o tom, že ukazatelem produktivity je podíl jednodokladových derivátů na jejich celkovém počtu v daném korpusu. I dnes trvám na tom, že podíl jednodokladových a ostatních nízkofrekvenčních derivátů určitého typu na jejich celkovém počtu v daném korpusu, zejména však na celkovém počtu různých lexémů daného derivačního typu v daném korpusu, je významným ukazatelem produktivity. Nemůže však být ukazatelem jediným ani absolutním. Korpusové nálezy totiž například ukazují, že vysoce nadprůměrný podíl jednodokladových derivátů na jejich celkovém počtu (ať jde o lemmata čili lexémy či typy, anebo o tokeny) mají i takové slovtvorné typy, jichž i velký miliardový korpus obsahuje jen několik. Jde například o výše zmíněný **typ názvů osob derivovaných z deadjektivních abstrakt se sufixem -ost**, jichž je v korpusu jen šestnáct, a přitom převládají jednodokladové okazionalizmy. Poměr sám ukazuje na vysokou produktivitu tohoto speciálního slovtvorného typu. Avšak pochybuji, že lze mluvit o empirické, parolové, jinak řečeno **reálné produktivitě** typu, který se v parole vyskytuje jen ve zcela minimální, až zanedbatelné míře. Přitom myslím není nijak absurdní předpokládat parolovou reálnost derivátů jako *věrnostník, opatrnostník, stálostník, obezřetnostník, upřímnostník* atd.; avšak možná nikoho ze stamilionů Čechů za posledních sto let, ba možná za celou historii češtiny nenapadlo podobný derivát ve standardním českém textu použít – a pokud tak tu a tam někdo snad přece jen učinil, nenašli se další, kdo by jednoho kreativce následovali.

Dnes zatím nemáme tušení, co všechno nám odhalí **porovnávání podílů nízkofrekvenčních derivátů** s určitým afixem či formantem anebo nízkofrekvenčních derivátů určitého slovtvorného typu v elektronických korpusech. Rád bych nicméně ve třech tabulkách představil velmi zjednodušený hypotetický rastr možných statistických poměrů.

Tabulky: Modelové příklady statistických poměrů počtů **derivátů s určitým slovtvorným afixem, formantem** nebo určitého **slovtvorného typu** (F znamená „frekvence“. Např. F do 1 000 znamená, že jednotlivé deriváty mají frekvenci nepřesahující 1 000 dokladů v daném korpusu):

Typ A:

Velikost korpusu téhož složení a téže doby (rozpětí 10 let)	Celkový počet derivátů	F nad 1000 v %	F 1 000 – 4 v %	F 1 – 3 v %
1 miliarda (korpus A)	1 000	10	50	40
2 miliardy (korpus B)	1 500	15	60	35
3 miliardy (korpus C)	1 800	17	65	18
4 miliardy (korpus D)	2 000	18	70	12

Typ B:

Velikost korpusu téhož složení a téže doby (rozpětí 10 let)	Celkový počet derivátů	F nad 1000 v %	F 1 000 – 4 v %	F 1 – 3 v %
1 miliarda (korpus A)	200	10	80	10
2 miliardy (korpus B)	300	8	75	17
3 miliardy (korpus C)	400	5	70	25
4 miliardy (korpus D)	450	4	69	27

Typ C:

Velikost korpusu téhož složení a téže doby (rozpětí 10 let)	Celkový počet derivátů	F nad 1000 v %	F 1 000 – 4 v %	F 1 – 3 v %
1 miliarda (korpus A)	20	0	40	60
2 miliardy (korpus B)	40	0	35	65
3 miliardy (korpus C)	70	0	30	70
4 miliardy (korpus D)	100	0	20	80

Tyto tabulky mají v hrubém obrysu demonstrovat tyto obecné předpoklady:

- Počet derivátů určitého typu, např. typu A, typu B nebo typu C, v korpusu téhož složení s texty v časovém rozpětí deseti let určité doby (např. 2010 až 2020) s velikostí korpusu poroste, a to v různé míře jednak v závislosti na násobku korpusu, jednak v závislosti na typu derivátů. Obecně bude platit, že zatímco míra nárůstu počtu derivátů s růstem korpusu bude u některých typů derivátů klesat – např. ve čtyřnásobně velkém korpusu D nalezneme jen dvojnásobek derivátů obsažených v korpusu A, u jiných typů bude stoupat – např. ve čtyřnásobně velkém korpusu D nalezneme pětinásobek derivátů typu C.
- Podíl počtu okazionalizmů a jiných málodokladových derivátů na celkovém počtu derivátů bude u některých typů derivátů s růstem korpusu klesat (typ A), zatímco u jiných typů bude tento podíl stoupat, a to v různé míře (typy B a C).
- Výrazný nárůst celkového počtu derivátů určitého typu s růstem korpusu doprovázený nárůstem podílu málodokladových derivátů bude svědčit o vysoké reálné parolové produktivitě tohoto typu v dané době (typ C).
- Nepoměry v nárůstu celkového počtu derivátů určitého typu a růstu podílu derivátů málodokladových (rozdíl mezi typem B a typem C) bude třeba podrobovat detailnímu studiu a z něj vyvozovat hypotézy o vztahu potenciální a reálné produktivity.

Závěrem chci pronést nepateticky, realisticky míněnou výzvu k těm z nás, kteří se soustavněji věnujeme nebo budeme věnovat jevu tvoření slov: **následujeme Miloše Dokulila:**

- v tom, že budeme respektovat především nikoli světové autority a světové teorie, ale rozsáhlý materiál – ten nám dnes nesrovnatelnou měrou poskytují velké elektronické korpusy;
- v tom, že budeme rozlišovat potenciální produktivitu systémovou od reálné produktivity parolové;
- v tom, že se budeme snažit – díky studiu rozsáhlého materiálu – rozlišovat produktivitu absolutní a relativní;
- v tom, že se budeme – pomocí analýzy korpusových statistik – snažit stanovit absolutní či relativní stupně produktivity;
- v tom, že budeme usilovat o nalézání faktorů – v různé míře obecných a v různé míře speciálních – omezujících produktivitu afixu, formantu či slovo-
votvorného typu;
- v tom, že budeme z výsledků práce druhých přejímat a citovat informace nikoli podle věhlasu autora, ale podle kvality této práce.

Dokud na základě tohoto typu lingvistické práce nebudeme mít reflektovány všechny Dokulilovy vize, myšlenky, postuláty a postřehy, bude užitečné se k němu vracet jak dnes, tak třeba i po dalších třicet či padesát let. Teprve pak můžeme průkopnického myslitele odkázat do historie vědy.

Literatura

- Bednaříková, B. (2009.): Tzv. transpozice aneb Jak se dostat z „dokulilovských sítí“. In: Vy-
chodilová, Z. (ed.), *Rossica Olomucensia XLVIII*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 121–
125.
- Dokulil, M. (1962): *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: Academia.
- Novák, P. (1977): Empirický vs. verbální postoj v jazykovědě. *SaS*, s. 263–264.
- Štícha, F. (2002): K Dokulilovu pojmu slovo-
votvorné produktivity (z hlediska korpusové analýzy).
In: *Čeština doma a ve světě* 4/2002, s. 302–310.
- Štícha, F. (2006): Od wagneriády k trabantiádě. In: *Možnosti a meze české gramatiky*.
F. Štícha (ed.), Praha: Academia, s. 139–149.
- Štícha, F. (2011): Tvoření názvů osob (bytostí). In: *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Aca-
demia, s. 25–272.
- Štícha, F. (2012): Miloš Dokulil and his theory of productivity in word-formation. *Korpus –
gramatika – axiologie*, 6/2012, v tisku.
- Ziková, M. (2004): Tvoření slov a produktivita. In: L. Awadová et al. (eds.), *Setkání bohemis-
tů Cikháj 2004*. Brno.

Rod v jazyce a v jazykovědě

Tento název nesl seminář, který uspořádalo Jazykovědné sdružení České republiky dne 8. prosince 2011 v Praze. K volbě tématu vedly – mimo jiné – tři hlavní důvody:

- a) Problematika rodu v jazyce, zejména vztahu mezi rodem gramatickým a přirozeným a důsledku těchto složitých vztahů ve vývoji jazykového systému i v komunikační praxi, poutá dlouhodobě pozornost jazykovědců; Jazykovědné sdružení se ve svých projektech z posledních let na tyto otázky soustavně zaměřovalo a uspořádáním semináře jeho snaha vyvrcholila.
- b) Genderová problematika se opakovaně dostává do centra zájmu nejen jazykovědců, ale i širší veřejnosti; naposledy před nedávnem v souvislosti se zveřejněním textu nazvaného *Kultura genderově vyváženého vyjadřování* na webových stránkách Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy.
- c) Problémy spojené s vyjadřováním rodové sémantiky v jazyce zaměstnávají např. v Ústavu pro jazyk český AV ČR pracovníky doslova všech oddělení; proto se volba tohoto tématu jevila jako vhodná právě v roce oslav 100. výročí existence této instituce, resp. její předchůdkyně – Kanceláře Slovníku jazyka českého.

Pořadatelé z Jazykovědného sdružení velice uvítali zájem reprezentantů různých přístupů o vystoupení na semináři. Zazněly na něm příspěvky rozebírající povahu kategorie jmenného rodu ve slovanských jazycích nebo srovnávající pojetí jazykové korektnosti v jazycích slovanských a germánských; příspěvky orientované na jména obecná i vlastní, osobní i zeměpisná. V rámci příspěvků věnovaných především přechylování bylo vystoupení motivované hlediskem feministické lingvistiky „vyváženo“ pohledy méně vyhraněnými a více diferencovanými. Ke slovu se dostaly přístupy gramatické, onomastické i stylistické, vystupující nabídli bohatý dokladový materiál z mluvnic, slovníků, korpusů, z praxe jazykové poradny i z praxe překladatelské. Jednotlivé příspěvky složily dohromady užitečnou a vzájemně tolerantní výměnu názorů, kterou výbor Jazykovědného sdružení v tomto čísle Jazykovědných aktualit rád předkládá i členům JS, kteří se semináře nemohli zúčastnit – a děkuje všem referentům za poskytnutí stručné podoby jejich textů. (Z technických důvodů mezi nimi není slavistický příspěvek Hany Gladkové, který byl rovněž na semináři přednesen.)

Jana Hoffmannová

„Přijedou jen hosté, nebo i hostky?“ K pojetí politické korektnosti ve slovanských a germánských jazycích

Petr Nádeníček

Univerzita Christiana Albrechta v Kielu
nadenicek@slav.uni-kiel.de

1. Úvodem

Jak z germánských, tak i ze slovanských jazyků je znám jev tzv. generického maskulina. V praxi to znamená, že jsou často i ženy označovány (gramatickými) maskuliny, např.:

- česky: „Lucie Bílá vystoupila jako speciální **host** velkého orchestru Ústřední hudby Armády České republiky.“¹
- německy: „Damals war Bundeskanzlerin Angela Merkel unser **Gast**.“²
- rusky: „**Гость** программы – Мария Кравченко.“³
- anglicky: „I know the Lady, she was our **guest** in our house in Sweden and she's over 40.“⁴
- polsky: „Anna Grodzka była **gościem** Radia TOK FM.“⁵

Zároveň ovšem najdeme v uvedených jazycích často i doklady přechýlených podob těchto výrazů, např.:

- česky: „Režisérka Margaret Broucek bude **hostkou** festivalu Mezipatra 2004.“⁶
- německy: „Unsere liebe **Gaestin** hat Geburtstag“⁷
- rusky: „– Bonjour, ma chère, je vous félicite, – сказала **гостья**.“⁸
- anglicky: „From your grateful guest and **guestess**.“⁹
- polsky: „Agnieszka Grzybek, przewodnicząca Zielonych, była **gościnią** audycji ‚Lepiej późno niż wcale‘ [...]“¹⁰

¹ <http://foto.fronk.cz/2009/08-28-Lucie-Bila-a-Ustredni-hudba-Armady-CR-Olomouc/video.php>

² http://www.familienbund.org/index.php?option=com_content&view=article&id=127&Itemid=32

³ <http://esh-hudey.tnt-online.ru/recipes/recipes61.html>

⁴ <http://www.raoulwallenberg.net/wallenberg/testimonie/stories/george-boros-my-mother-s-quot>

⁵ <http://www.ruchpalikota.org.pl/wiadomosci/anna-grodzka-byla-gosciem-radia-tok-fm>

⁶ <http://www.kinoartbrno.cz/film/oblikej-se-slusne-your-better-butch-fashion>

⁷ <http://www.kinder-armut.de/forum/6902-unsere-liebe-gaestin-hat-geburtstag.html>

⁸ <http://ilibrary.ru/text/11/p.8/index.html>

⁹ http://www.cafepress.com/+from_your_grateful_guest_and_guestess,306614962

¹⁰ <http://www.zieloni2004.pl/artk-56-row-135.htm>

Z uvedených příkladů je patrné, že je možné – alespoň podle internetových dokladů – referovat v případě výrazů *host*, *Gast*, *зочень*, *guest* a *gość* na osoby ženského pohlaví jak generickým maskulinem, tak i přechýleným femininem. Internetové doklady jsou ovšem někdy problematické a práce s nimi by proto měla být doplněna studiem dalších pramenů. Nejdříve je potřeba podívat se, co říkají dané kodifikační příručky jednotlivých jazyků.

2. Situace v kodifikačních příručkách

V němčině existuje i v kodifikaci vedle maskulina *Gast* ženská forma *Gästin*, která je ovšem většinou opatřena poznámkou „selten“, tedy „zřídka“ (srov. např. <http://www.duden.de>). Ve slovnících angličtiny nalezená přechýlená podoba slova *guest* (tedy *guestess*) uváděna nebývá (srov. např. Simpson – Weiner, 1989 nebo <http://dictionary.cambridge.org>). V kodifikačních slovnících nenajdeme ani ženskou podobu polského výrazu *gość*, kterou jsme viděli v internetovém dokladu, tedy *gościni* (srov. např. Dubisz, 2003). Naproti tomu v ruských kodifikačních slovnících bývá většinou uváděna ženská forma slova *зочень*, a sice v doložené podobě *зоченья* (srov. např. Ožegov – Švedova, 2000). Na situaci v češtině se podíváme podrobněji:

V *Příručním slovníku jazyka českého* je vedle maskulina *host* uváděno i zastaralé femininum *host* (srov. Havránek, 1935–1957) a v internetové verzi tohoto slovníku je na čtyřech excerpčních lístcích uvedena i podoba *hostka*, která ovšem nebyla zanesena přímo do slovníku (srov. <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>). Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* to vypadá obdobně, uvedeno je sice i archaické femininum *host*, ale heslo *hostka* zde nenajdeme (srov. Havránek, 1960–1971). Jak femininum *host*, tak i heslo *hostka* chybí i ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (srov. Mejstřík, 2003). Tento slovník je ovšem doplněn o internetovou jazykovou příručku, která podobu *hostka* sice uvádí, ale zároveň ji komentuje následující poznámkou: „obvykle se nepřechyluje; nově se objevují jen příležitostné, zcela ojedinělé doklady přechýlené podoby“ (<http://prirucka.ujc.cas.cz>).

Jelikož se kodifikační příručky srovnávaných jazyků chovají v tomto ohledu různě, je nutné ověřit, jestli tento rozdílný přístup při kodifikování přechýlených forem výrazů *host*, *Gast*, *зочень*, *guest* a *gość* souvisí s vnitřní strukturou daných jazyků, nebo s jinými skutečnostmi.

3. Pozice přechylování ve slovtvorbě zkoumaných jazyků

Jak jsem se pokusil ukázat např. ve svém příspěvku *Produktivita přechylování v dnešní češtině ve srovnání s angličtinou, němčinou a ruštinou* na konferenci

Korpusová lingvistika Praha 2011,¹¹ není přechylování zcela cizí ani jednomu z uvedených jazyků (např. česky *číšník* → *číšnice*, německy *Kellner* → *Kellnerin*, rusky *официант* → *официантка*, anglicky *waiter* → *waitress*). A zde můžeme dodat, že cizí není ani polštině (např. *kelner* → *kelnerka*).

Přechylování není ovšem ve všech pěti jazycích stejně produktivní. Zohledníme-li nejdříve jen stránku formálních prostředků a jejich možností, dojdeme k následujícímu závěru: Čeština a ruština vlastní velké množství různých sufixů, které mohou být při přechylování využívány. V ruštině se ale vyskytuje zároveň i řada formálních omezení takového tvoření, naproti tomu v češtině je sotva možné mluvit o formálních omezeních přechylování, jelikož distribuce jednotlivých přechylovacích sufixů je často řízena právě formálními kritérii (např. formantem základového slova). Na rozdíl od češtiny a ruštiny vlastní němčina a angličtina velmi malé množství přechylovacích přípon. V dnešní němčině je produktivní pouze jedna přípona (sufix *-in*), v angličtině je nejrozšířenější příponou v této funkci sufix *-ess*. V případě angličtiny není ovšem možné označit ani tuto příponu za produktivní, jelikož se i zde jedná o uzavřenou skupinu derivátů (přibližně 40 feminin). V němčině se sice u přípony *-in* vyskytuje několik omezení, přesto se však jedná o příponu velmi produktivní. Polština vlastní stejně jako čeština a ruština více různých sufixů, které mohou být při přechylování využívány, např. *-ka*: *aktor* → *aktorka*, *-yni/-ini*: *wykonawca* → *wykonawczyni* / *prorok* → *prorokini*, *-ica*: *siostrzeniec* → *siostrzenica*, *-ina*: *starosta* → *starościna*, *-owa*: *krawiec* → *krawcowa* atd. (srov. např. Grzegorzcykowa – Laskowski – Wróbel, 1984, s. 364–366). Polština dokonce nevykazuje tolik formálních omezení jako ruština, naopak vykazuje spíše podobně jako čeština tendenci alternativní přechylovací sufixy přidělovat v závislosti na podobě formantu.

Otázkou zůstává, jestli v jazycích, které přechýlenou formu nekodifikovaly, tato forma vůbec odpovídá zákonitostem slovo tvorby daného jazyka. Kdyby tomu tak totiž nebylo, mohli bychom tento fakt považovat za oprávněný důvod opomíjení těchto forem při kodifikaci.¹²

Podíváme-li se ovšem na konkrétní formy, musíme říci, že se tyto tvary proti daným zákonitostem přechylování neprohřešují. V angličtině bylo užito jejího nejrozšířenějšího přechylovacího sufixu, sufixu *-ess*, v polštině je užit sufix *-ini*, který se (společně s variantou *-yni*) podle gramatik polštiny omezuje na odvozování od maskulin se sufixem *-ca* (např. *odkrywca* → *odkrywczyni*), přejatá maskulina s údajným sufixem *-log* (např. *filolog* → *filologini* vedle *filoložka*) a výrazy náležející staré, původní slovní zásobě (např. *bóg* → *bogini* nebo *mistrz* → *mistrzyni*) (srov. např. Bartnicka, 2004, s. 157–159). K poslední skupině by tedy

¹¹ Mnohé informace, které zde mohou být prezentovány jen ve zkratce, jsou podrobněji vysvětleny v psané podobě tohoto příspěvku (srov. Nádeníček, 2011). Zde jsou poznatky z uvedeného příspěvku mimo jiné doplněny o informace týkající se polštiny.

¹² V této souvislosti je možné připomenout např. české neologismy z počátků národního obrození jako *prodárnik*, *zubotrň* nebo *učna*, které neodpovídaly zákonitostem české slovo tvorby, a proto neměly šanci se v jazyce uchytit.

mohl být řazen i výraz *gość*. Neakceptování výrazů *guestess* a *gościni* kodifikačními slovníky musí mít tedy jiné důvody.

4. Konkurenční způsoby specifikace přirozeného rodu substantiv

Přechylování je jen jednou z mnoha možností specifikace přirozeného rodu substantiv. Měli bychom se proto na celý problém podívat v širším kontextu a zohlednit i konkurenční možnosti specifikace přirozené rodu substantiv a jejich případné preference v daných jazycích.

4.1. Specifikace přirozeného rodu v oblasti lexikonu

4.1.1. Supletivismus

Ve všech pěti zde popisovaných jazycích je možné sexus vyjádřit lexikálně. U tohoto způsobu specifikace přirozeného rodu, jež můžeme nazvat i supletivismem, se jedná většinou jen o původní slovní zásobu, jen zřídka potom o slovní zásobu novější.¹³ Musíme však dodat, že k této skupině substantiv nepatří označení *host*, ačkoli se jedná o slovo náležející ke staré slovní zásobě.¹⁴ Naopak u tohoto výrazu byl sexus očividně od počátku irelevantní, na což poukazuje vývoj slovanských jazyků, ve kterých toto substantivum mohlo být po vyvinutí rodového rozlišení, alespoň nějakou dobu, jak maskulinem, tak i femininem.¹⁵

4.1.2. Specifikace pomocí atributu

V oblasti lexikonu je ovšem možné najít ještě jeden druh specifikace, a sice specifikaci pomocí atributu (anglicky např. *female student*, *male nurse*; německy např. *weiblicher Gast*, *männliche Sexbombe*; česky např. *ženský kancléř*; rusky např. *женский министр*, *мужская модель*; polsky např. *żeński diabeł*, *męska prostytutka*). Tento způsob specifikace přirozeného rodu je, jak dokazují doklady z různých národních korpusů,¹⁶ velmi produktivní v angličtině, občas možný v němčině, spíše neobvyklý v ruštině a polštině a velmi neobvyklý v češtině. Po-

¹³ Jedná se především o tři sémantické skupiny, u nichž byl (popř. stále je) rozdíl v sexu důležitý. První z nich představují přímo označení pohlaví (např. česky *muž – žena*, *chlapec – dívka*; anglicky *man – woman*, *boy – girl*; německy *Mann – Frau*, *Junge – Mädchen*; rusky *мужчина – женщина*, *мальчик – девочка*; polsky *mężczyzna – kobieta*, *chłopiec – dziewczynka*). Druhou skupinu tvoří substantiva označující rodinné příslušníky (např. česky *otec – matka*, *syn – dcera*; anglicky *father – mother*, *son – daughter*; německy *Vater – Mutter*, *Sohn – Tochter*; rusky *отец – мать*, *сын – дочь*; polsky *ojciec – matka*, *córka – syn*). Třetí skupinou jsou označení dobytka (např. česky *kráva – býk*, anglicky *cow – bull*, německy *Kuh – Bulle*, rusky *корова – бык*, polsky *krowa – byk*). Samozřejmě najdeme ve všech pěti jazycích výjimky (např. anglicky *husband – wife*, ale česky *manžel – manželka*).

¹⁴ Výrazy všech pěti jazyků jsou pokračováním indoevropského **ghosti-* (srov. např. Rejzek, 2001).

¹⁵ Připomeňme v této souvislosti vývoj mužských a ženských i-kmenů ve slovanských jazycích (srov. např. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 161–165).

¹⁶ Použité korpusy jsou uvedeny v seznamu literatury a pramenů.

díváme-li se, nakolik je produktivní konkrétně v případě výrazů *host*, *Gast*, *гость*, *guest* a *gość*, vidíme, že je obvyklý pouze v angličtině a němčině, např.:

- německy: „Bundeskanzlerin Angela Merkel nimmt als erster **weiblicher Gast** an ‚Schaffermahlzeit‘ teil...“¹⁷
nebo: „Was zieht man als **männlicher Gast** auf eine Hochzeit an?“¹⁸
- anglicky: „Can a **female guest** at a nude club/bar be nude?“¹⁹
nebo: „Vote for the most attractive **male guest** at the royal wedding“²⁰

V uvedených třech slovanských jazycích se totiž nepodařilo nalézt doklady tohoto spojení ani na internetu, ačkoli si je dovedeme asi představit (např. *женский гость*, *żeński gość* a *ženský host*).

4.1.3. Nespecifikace

Mluvíme-li o lexikální sémantice přirozeného rodu, nesmíme opomenout ani skutečnost, že ke specifikaci přirozeného rodu dojít nemusí. A i tuto „nespecifikaci“ musíme považovat za určitou strategii v rámci vyjadřování přirozeného rodu, jelikož taková nerozlišená substantiva označují jak muže, tak i ženy zároveň. Obecně se mluví např. o již zmíněném generickém maskulinu. Podle mého názoru ale můžeme jít v případě některých jazyků ještě dále a mnohá z těchto podstatných jmen označit za bezrodá. Tato tendence nespecifikovat sexus je patrná především v angličtině a ruštině – anglicky např. *he was a very good student* a *she was a very good student*, rusky např. *Виктор Петрович – хороший врач* a *Мария Александровна – хороший врач*. Naproti tomu čeština a němčina se této nespecifikaci snaží většinou vyhnout – např. česky *byl velmi dobrý student*, ale *byla velmi dobrá studentka*; německy *er war ein sehr guter Student*, ale *sie war eine sehr gute Studentin*; nebo česky *Viktor Petrovič je dobrý lékař*, ale *Marija Aleksandrovna je dobrá lékařka*; německy *Viktor Petrovič ist ein guter Arzt*, ale *Marija Aleksandrovna ist eine gute Ärztin*.²¹ Jelikož můžeme v případě angličtiny mluvit i o absenci gramatického rodu, nepřekvapuje nás tato absence přirozeného rodu na straně jedné, nemůžeme ji ale zároveň názorně demonstrovat na straně druhé. Zato v ruštině je tento jev patrný v případech dnes často též označovaných jako *общий род* (např. *наша врач* vedle *наш врач* nebo *врач пришла* vedle *врач пришел*).²² V češtině a němčině nemůžeme mluvit o bezrodých substantivech. Je-li zde užíváno „nespecifikovaných“ forem, jedná se skutečně o tzv. generické maskulinum, jelikož tato podstatná jména jsou ne-

¹⁷ <http://klarheit.blogya.de/klarheit/93990>

¹⁸ <http://www.planet-liebe.de/forum/showthread.php?t=191589&page=>

¹⁹ <http://answers.yahoo.com/question/index?qid=20111116065653AA3UWCa>

²⁰ <http://royalinsight.net/forum/index.php?topic=51299.0>

²¹ O polštině, která je v tomto ohledu trochu složitější, se zmíním níže.

²² V tradičním pojetí se u kategorie *общий род* jedná o substantiva jiná, a sice např. *сирота*, *гуляка*, *плакса* (srov. např. Švedova, 1980, s. 466).

specifikovaná pouze v oblasti přirozeného rodu, v oblasti rodu gramatického zůstávají důsledně maskuliny (např. česky *Anna je dobrý lékař* nebo německy *Anna ist ein guter Arzt*). K typickému generickému maskulinu patří i výrazy *host*, *Gast* a *gość*, popř. *zocmb* a *guest*, jelikož se v jejich případě jedná o označení statutu a u těch je, nebo alespoň býval, *sexus irrelevantní*.

4.2. Specifikace přirozeného rodu v oblasti syntaxe a morfologie

S poslední zmíněnou skutečností souvisí i další z možností specifikace přirozeného rodu, a sice specifikace na úrovni syntaxe, popř. morfologie. K přechylování nedochází v případě, kdy se nejedná o „skutečná“ substantiva, nýbrž např. o substantivizovaná adjektiva. V takovém případě je *sexus* vyjadřován změnou morfologické charakteristiky, popř. kongruence. Tento fenomén je patrný jen v češtině (např. *ten průvodčí – ta průvodčí*, popř. *průvodčí přišel – průvodčí přišla*), ruštině (např. *дежурный – дежурная*), polštině (např. *szużący – szużąca*) a němčině (např. *der Studierende – die Studierende*), jelikož současná angličtina nemá prostředky potřebné k takové změně morfologické charakteristiky. V angličtině dochází k obdobné situaci pouze v případě „sémantické kongruence“, např. se zájmeny *she* a *he*, např.:

that she'd studied to be a history <teacher> (InterCorp)
we continually stole glances towards our <teacher>, he gave no indication (InterCorp)

4.3. Konkurenční způsoby specifikace přirozeného rodu substantiv v oblasti slovo- tvorby

Poslední obvyklou specifikací přirozeného rodu konkurující přechylování je kompozice, popř. juxtapozice (anglicky např. *policeman – policewoman, landlord – landlady*; rusky např. *женщина-врач, девушка-капитан*; německy např. *Roma-Frau*; česky např. *žena pedagog*, polsky např. *kobieta-murarz*). Za juxtapozici považují ovšem někteří jazykovědci i volnější spojení jako např. polské *pani profesor* nebo německé *Frau Professor*. I v případě kompozice a juxtapozice vidíme na první pohled jasné odstupňování: V angličtině je tento způsob natolik běžným, že je většinou možné tvořit složeniny označující jak ženské, tak mužské pohlaví. V němčině se sice nejedná o nejčastější způsob specifikace přirozeného rodu, přesto je možné takto specifikovat jak maskulina, tak i feminina. V ruštině je sice takové tvoření mužských forem možné (např. *мужчина-проститутка*), běžná je ale spíše jen specifikace ženského pohlaví. V polštině a češtině se jedná u nesporných případů kompozice nebo juxtapozice i v případě specifikace ženského pohlaví spíše jen o ojedinělé výjimky. Pokud ovšem za juxtapozici považujeme i spojení typu *pani profesor* a *Frau Professor*, zvýší se preference tohoto způsobu specifikace přirozeného rodu pro němčinu a polštinu

razantně, jelikož jsou to v obou jazycích velmi rozšířená spojení. Spojení *Frau Professor* je např. v korpusu *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* doloženo 266 nálezy, zatímco spojení *Frau Professorin* pouze nálezy devíti (srov. DWDS). Co se výrazů *host*, *Gast*, *гость*, *guest* a *gość* týče, je kompozice, popř. juxta pozice spíše neobvyklá, ale přesto se občas (především v angličtině a ruštině) objevuje, např.:

- anglicky: „Who is **guestwoman** and guest?“²³
- rusky: „В сочетании – двое хозяев, двое гостей – около водителя садится **женщина-гость**, на задних местах – хозяйка и **мужчина-гость**.“²⁴

4.4. Preference jednotlivých způsobů specifikace přirozeného rodu substantiv ve zkoumaných jazycích

Shrneme-li tyto poznatky, vidíme, že nspecifikaci preferují ruština, angličtina a částečně polština, specifikaci pomocí atributu angličtina a němčina. V případě supletivismu nemůžeme mluvit v žádném z uvedených jazyků o preferenci. Specifikaci pomocí změny morfologické charakteristiky preferují všechny uvedené jazyky kromě angličtiny, která dnes touto možností ani nedisponuje. V případě kompozice a juxta pozice je problémem pojetí této kategorie. Kompozici, popř. juxta pozici v pravém slova smyslu preferuje pouze angličtina a ruština, volnější spojení potom i němčina a polština. A nakonec přechylování preferuje především čeština a němčina, popř. ještě polština.

Jaké faktory ale ovlivňují tyto preference? Jedná se např. o genetickou příbuznost jazyků nebo typologickou příslušnost jazyků?

5. Závěr

Podíváme-li se ještě jednou na uvedený přehled preferencí, vidíme, že ne ve všech případech můžeme tyto preference vysvětlit genetickou příbuzností nebo typologickou příslušností. Toto zjištění se potom týká zejména přechylování, kterým se zde zabýváme především. I přesto, že má např. ruština geneticky blíže k češtině, vykazuje podobně jako angličtina tendenci redukovat přechylování, popř. jej nahrazovat jinými způsoby specifikace přirozeného rodu. Naproti tomu němčina, přestože má geneticky blíže k angličtině, vykazuje podobně jako čeština silnou tendenci k přechylování, a to i přesto, že k němu není systémově natolik vybavena jako např. ruština. Tak dochází ke zvláštní situaci: V ruštině, která má rozvinutější prostředky přechylování, a tím tedy i výhodnější předpoklady pro tuto slovo tvornou kategorii, je přechylování méně obvyklé než v němčině, která má formální prostředky přechylování velmi omezené (vlastní de facto pou-

²³ <http://phptemp.proboards.com/index.cgi?board=general&action=display&thread=160>

²⁴ http://www.koryazhma.ru/articles/etiket/human_transport.asp

ze jediný přechylovací sufix). Zvláštní postavení zde zaujímá potom polština, která paradoxně vykazuje v současnosti jak tendenci redukovat přechylování, tak i tendenci přechylování rozvíjet.

Musíme tak nutně dospět k závěru, že ani genetická příbuznost ani formální vybavení nejsou pro roli přechylování v jazyce určující. Určujícím je očividně spíše pojetí politické korektnosti. Angličtina a stále silněji i ruština unifikují v rámci politické korektnosti sexus. V určitých kontextech, jako např. u profesí, není pohlaví rozhodující, proto je potřeba pouze jedno označení (např. anglicky *doctor*, rusky *врач*). V případě, že má být pohlaví zdůrazněno, děje se tak většinou pomocí jiného způsobu specifikace přirozeného rodu (anglicky např. *female doctor*, rusky např. *женщина-врач* nebo i jen např. *наша врач*). Naproti tomu čeština a němčina pojmají politickou korektnost zcela jinak. Oba jazyky vykazují silnou tendenci vlastnit veškerá pojmenování osob ve dvou formách – mužské i ženské (např. česky *lékař – lékařka*, německy *Arzt – Ärztin*). Pohlaví osoby je tak neustále v popředí. Jistou (ovšem stále silněji potíranou) možností odsunout jej do pozadí je tzv. generické maskulinum. Polština je v současnosti právě v pojetí politické korektnosti nevyhraněná, pozorovatelné jsou v ní totiž obě tendence, to znamená jak tendence přechylování posilovat (např. *lekarz – lekarka*), tak i tendence přechylování redukovat (např. *doktor*). Další úvahy by mohly vést např. směrem, proč se pojetí politické korektnosti v jednotlivých jazycích natolik liší. Takové úvahy jsou ovšem jen okrajově předmětem zájmu jazykovědy, jedná se spíše o oblast kulturologie.

Vraťme se ale na závěr ještě krátce k otázce z názvu tohoto příspěvku: *Přijedou jen hosté nebo i hostky?* Jak jsem se pokusil ukázat, neexistuje odpověď jednotná pro všechny zkoumané jazyky. V současnosti přijíždějí sice ve všech pěti jazycích spíše jen *hosté*. O tom, jestli budou v budoucnu přijíždět v některých z nich i *hostky*, rozhodne ovšem další vývoj pojetí politické korektnosti. Především němčina, čeština a v poslední době snad i polština vykazují v rámci pojetí politické korektnosti tendenci potírat generické maskulinum i v oblastech, kde bylo dříve naprosto běžným, tedy např. u označení statutu. V těchto jazycích bychom tedy mohli očekávat v budoucnu možná i *hostky*. Stane-li se tak, ukáže ovšem čas, my jako jazykovědci můžeme mnohé vysvětlit, do vývoje pojetí politické korektnosti v jazyce přímo zasahovat bychom ale podle mého názoru měli co nejméně. Konec konců není naším úkolem jazyk utvářet, nýbrž poznávat.

Literatura a prameny

(a) Tištěné publikace

- Bartnicka, B. a kol. (2004): *Grammatik des Polnischen*. München.
Grzegorzczkova, R. – Laskowski, R. – Wróbel, H. (eds.) (1984): *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Sv. 2: *Morfologia*. Warszawa.
Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha.

Nádeníček, P. (2011): *Produktivita přechylování v dnešní češtině ve srovnání s angličtinou, němčinou a ruštinou*. In: Čermák, F. (ed.), *Korpusová lingvistika – Praha 2011*. Sv. 1: *InterCorp*. Praha, s. 204–218.

Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice.

Švedova, N. Ju. a kol. (eds.) (1980): *Russkaja grammatika*. Sv. 1: *Fonetika, fonologija, udarenie, intonacija, slovoobrazovanie, morfologija*. Moskva.

(b) Slovníky

Dubisz, S. a kol. (eds.) (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa.

Havránek, B. a kol. (eds.) (1935–1957): *Příruční slovník jazyka českého*. Praha.

Havránek, B. a kol. (eds.) (1960–1971): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha.

Mejstřík, V. a kol. (eds.) (2003): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 3. vydání. Praha.

Ožegov, S. I. – Švedova, N. Ju. (2000): *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka*. 4. vydání. Moskva.

Simpson, J. A. – Weiner, E. S. C. (1989): *The Oxford English dictionary. Second Edition*. Oxford.

<http://bara.ujc.cas.cz/psjc>

<http://dictionary.cambridge.org>

<http://prirucka.ujc.cas.cz>

<http://ssjc.ujc.cas.cz>

<http://www.duden.de>

(c) Korpusy

British National Corpus (BNC), 2010. University of Oxford, Oxford. Dostupný z WWW: <<http://www.natcorp.ox.ac.uk>>.

Český národní korpus – SYN2010, 2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – InterCorp, 2011. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS), 2011. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin. Dostupný z WWW: <<http://www.dwds.de>>.

Nacional'nyj korpus russkogo jazyka, 2011. Rossijskaja akademija nauk Institut im. V. V. Vinogradova RAN, Moskva. Dostupný z WWW: <<http://www.ruscorpora.ru>>.

Narodowy Korpus Języka Polskiego, 2008–2012. Instytut Podstaw Informatyki PAN, Warszawa. Dostupný z WWW: <<http://www.nkjp.pl>>.

(d) Internetové prameny

<http://answers.yahoo.com/question/index?qid=20111116065653AA3UWCa> [cit. 2011-12-04].

<http://esh-hudey.tnt-online.ru/recipes/recipes61.html> [cit. 2011-12-02].

<http://foto.fronk.cz/2009/08-28-Lucie-Bila-a-Ustredni-hudba-Armady-CR-Olomouc/video.php> [cit. 2011-12-05].

<http://ilibrary.ru/text/11/p.8/index.html> [cit. 2011-12-03].

<http://klarheit.blogya.de/klarheit/93990> [cit. 2011-12-05].

<http://phptemp.proboards.com/index.cgi?board=general&action=display&thread=160> [cit. 2011-12-02].

<http://royalinsight.net/forum/index.php?topic=51299.0> [cit. 2011-12-05].
http://www.cafepress.com/+from_your_grateful_guest_and_guestess,306614962
[cit. 2011-12-02].
http://www.familienbund.org/index.php?option=com_content&view=article&id=127&Itemid=32 [cit. 2011-12-06].
<http://www.kinder-armut.de/forum/6902-unsere-liebe-gaestin-hat-geburtstag.html>
[cit. 2011-12-03].
<http://www.kinoartbrno.cz/film/oblikej-se-slusne-your-better-butch-fashion> [cit. 2012-05-12].
http://www.koryazhma.ru/articles/etiket/human_transport.asp [cit. 2011-12-03].
<http://www.planet-liebe.de/forum/showthread.php?t=191589&page=> [cit. 2011-12-04].
<http://www.raoulwallenberg.net/wallenberg/testimonie/stories/george-boros-my-mother-s-quot>
[cit. 2011-12-05].
<http://www.ruchpalikota.org.pl/wiadomosci/anna-grodzka-byla-gosciem-radia-tok-fm>
[cit. 2011-12-02].
<http://www.zieloni2004.pl/artk-56-row-135.htm> [cit. 2012-05-12].

Rodové asymetrie názvů osob z hlediska feministické lingvistiky

Jana Valdrová

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
valdrova.jana@centrum.cz

Genderově lingvistický výzkum označování osob se zaměřuje na jazykové konstruování sociálního pohlaví (genderu). Podle F. Daneše (2001: 38)¹ odráží patriarchalistické pojetí světa také čeština; muž je v jazykových strukturách upřednostňován, takže jde o „jakousi jazykovou nerovnoprávnost“. „Rušení patriarchálního paradigmatu“ musí v každém jazyce probíhat jinak, podotýká Daneš. Jeho názor se shoduje s doporučeními Rady Evropy z roku 1990; v roce 2010 byly principy rovného jazykové rovnoprávnosti žen rozpracovány v metodickém materiálu Valdrové / Knotkové-Čapkové / Paclíkové.²

Střety českých osobností strukturní a pragmatické lingvistiky na poli kategorie rodu charakterizují vášnivé debaty. Strukturní lingvistika hledá odpovědi na otázky, „co jazyky mohou či musejí vyjádřit“, „zda funguje příznakový/nepříznakový člen a lze-li to zpochybnit“, „zda může být pohled strukturní lingvistiky přemostěn pohledem sociologickým, ideologickým“, „zvykli jsme si jazyk užívat nějakým způsobem; jsou možné změny?“. Bývá konstatováno „Naším úkolem není jazyk utvářet, nýbrž poznávat“.³

¹ Daneš, F.: Univerzálie a specifika češtiny v období globalizačních proměn. In: Hladká, Z. a Karlík, P. (eds.) *Čeština, univerzálie a specifika* 3. FF MU, Brno 2001, s. 37–47.

² Metodický návod s výkladem problematiky, ukázkami běžné praxe označování osob a návrhy alternativ pod názvem *Kultura genderově vyváženého vyjadřování* autorek Valdrové / Knotkové-Čapkové / Paclíkové byl publikován v lednu 2010 na www.msmt.cz.

³ Zaznělo v úvodním projevu na semináři Jazykovědného sdružení věnovaného problematice rodu v češtině, v prosinci 2011.

Tentýž problém, uchopen jednou z hlediska strukturní a jindy pragmatické lingvistiky, nabývá odlišných dimenzí. Příkladem je generické maskulinum: míněno abstraktně a bez ambicí označovat konkrétní jedince, funguje bezpříznakově.⁴ V praxi je tomu ale často jinak; vnímání maskulina jako označení osob ovlivňuje řada mimojazykových faktorů, například v jakých kontextech se daný gender zpravidla zvyšnamňuje. Čím prestižnější pozici označuje daný výraz, tím více bývá asociován s obrazem muže („ministr“, „poslanec“, „ředitel“ atd.).

Pragmatická lingvistika přistupuje k mluvnímu jednání jako k nejdůležitějšímu druhu sociálního jednání. Nepřipouští, že by sociální jednání podléhalo restrikcím toho či onoho jazykového systému. Mluví si totiž v každém jazyce, bez ohledu na jeho typologická specifika, najdou prostředky pro to, co *chtějí* vyjádřit, ať už v oblasti mluvnice, lexika nebo stylu. Prolínání jazykových vlivů má mimo jiné za následek, že mluvčí zvyšují nároky na kulturu projevu (v tomto případě máme na mysli kulturu vyjadřování z hlediska genderu).

Jazyk je nositelem kultury a hierarchií mezilidských vztahů. Ty se ustavují již v prvních vteřinách komunikace a v průběhu interakce se upevňují a kontrolují; názorným příkladem je tykání a vykání. Také vztahy mezi ženami a muži jsou odedávna hierarchizovány; některé diskursy (o společenské dělbě práce, o rodičovství a „nadání“ pro ně, účasti žen v politice atd.) jsou usměrňovány a jazykové praktiky poznamenány nepsanou genderovou smlouvou.⁵

Sociální pohlaví je v těchto diskurzích a) polarizováno – ženy a muži jsou v různých doménách počínaje trhem práce situováni jakoby do opačných „pólů“, b) hierarchizováno – výkony mužů jsou hodnoceny společensky a ekonomicky výše, c) „vysvětlováno“ geny, pudy, hormony a zákony přírody. Vše tvoří jakési genderové mentální a jazykové šablony, ukotvené v mluvní interakci, a mluvčí skrze ně často vyhodnocují situace.

Formát tohoto příspěvku nedovoluje pojednat o všech třech bodech detailně; zaměříme se alespoň stručně na projevy jazykové polarizace a hierarchizace pohlaví se zvláštním zřetelem k veřejnému prostoru (zejména trhu práce), kde se sociální situace žen stále více dramatizuje.⁶

⁴ Totéž se týká generických feminin „žába“, „ryba“, „nejsem tvoje služka“ aj.

⁵ Sociologický termín, www.obcan.ecn.cz/index.shtml?apc=r134864s--1-236315.

⁶ K situaci na trhu práce z hlediska genderu srov. www.mpsv.cz/files/clanky/957/zprava.pdf, www.transgender.cz/cs-zurnal-press-postaveni_zen_na_trhu_prace, www.aperio.cz/210/cesky-trh-prace-optikou-genderovych-statistik atd.

Příklad první: *Staň se strojevedoucím*⁷

50 / ČD PRŮVODCE

STIPENDIJNÍ PROGRAM ČÉDÉS

STAŇ SE STROJEVEDOUCÍM

Vyber si tu správnou dráhu a získej Stipendijní program ČÉDÉS! České dráhy podporují studium na dopravních školách a rozvoj odborných dovedností žáků, kteří mají jasnou představu o své budoucí profesi a chtějí se uplatnit v oblasti železniční dopravy.

České dráhy rozšiřují na středních školách technického zaměření stipendijní programy s nabídkou profese *strojevedoucího*. Lze si představit, že moderní vlaky by chtěly řídit i dívky, a stipendium by jistě uvítaly. Inzerát je ale nijak nemotivuje k zájmu o obor. Ačkoliv k tomu není důvod, řízení vlaků pomyslně i reálně zůstává doménou mužů. Indikuje to i nadpis článku *Strojevedoucí rodu ženského* (*Železničář* 20/2011, s. 7) o jedné z pouhých dvou strojevedoucí⁸ v České republice. K tomu, aby inzerce upoutala dívky, které ji jinak bez zájmu přelétnou očima, by přitom stačily drobné úpravy: přeformulovat titul na „Chceš pracovat jako strojevedoucí?“⁹ a v podtitulku doplnit „...dovedností žákyň a žáků“.

Vliv způsobu označování osob při formulaci inzerce na cílovou skupinu se podceňuje zvláště v technických oborech a směrech studia. Rodově symetrické pojednávání osob počínaje inzerací by dalo najevo, že dívky jsou v technických oborech vítány, a pomohlo by rozšířit jejich životní volby. Jazyk samozřejmě není viníkem ani zachráncem postavení žen na trhu práce; je však nástrojem, jímž lze již samotnou přítomnost žen v různých oborech zvýraznit. Jedním z prvních počínů v češtině je zákon 167/1999 Sb., jenž obsahuje nařízení uvádět rodové protějšky názvů profesí v inzeraci pracovních příležitostí.

Inzerát naznačil, že přechylování názvů osob není pouhou otázkou mluvnických pravidel. Je jazykově sociálním fenoménem, ovlivňujícím vnímání skutečnosti. Kultura genderově vyváženého vyjadřování se týká žen i mužů a neměla by být chápána jako pouhé připojování ženských přípon k mužskému jazykovému tvaru.

⁷ Inzerát v ČD pro vás, 2/2012, str. 50.

⁸ Z hlediska rovného jazykového pojednávání žen a mužů, například pro oficiální seznamy profesí, se název *strojevedoucí* jeví vhodnější než *strojevedce/strojevedkyně*. Jinak záleží na mluvčích, kterému pojmu dávají přednost.

⁹ Tvar *strojevedoucí* (a také *cestující, prodávající, kupující, studující, vyučující* aj.) je v nominativu v obou rodech stejný. Některá z těchto označení osob, použita místo mužských tvarů (*učitel, student*) zmírňují rodové asymetrie i v souvislých textech, tzn. i tehdy, jsou-li skloňována. O tom připravovaná publikace Valdrové.

Příklad druhý a třetí: *asistent/ka a chůva*

V Národní soustavě povolání¹⁰ hraje rod některých názvů profesí významnou roli: *asistent* je registrován vždy s přívlastkem (např. *asistent dirigenta, odborný asistent*), zatímco *asistentka*, která „zpracovává širokou škálu administrativních agend jednotlivých členů vedení, celých oddělení či jiných útvarů společnosti“, stojí bez přívlastku. Muže obvykle ani nenapadne ucházet se o pozici *asistentek*, třebaže by popsané práce zvládali. Ženský jazykový tvar bez přívlastku pomáhá udržovat daný obor mezi takzvaně feminizovanými, přičemž (tolik kritizovaná) feminizace profesí vždy souvisí s horším platovým ohodnocením.¹¹

Z hlediska genderové jazykové rovnosti je v oficiálních seznamech profesí a v inzerci žádoucí dbát na rodově vyvážené označování všech profesí a pozic. Také název *odborný asistent* (označení vyučujících a bádajících na vysokých školách) může diskriminovat vysokoškolské učitelky a vědkyně. Náležitě metodicky promyšlené asociační testy, v nichž by laická veřejnost měla přidělovat *odbornému asistentu* a *odborné asistentce* známku za odborný kredit, by možná zviditelnily šokující rozdíly.

Dalším problémem je profese *chůva*, nově vřazená do Národní soustavy povolání od května tohoto roku. Náplní práce je podle NSP hlídání dětí, zabezpečení péče o hlídané dítě nebo děti, dodržování zásad prevence úrazů a bezpečnosti, poskytování první pomoci, řešení nepříznivých výchovných situací, dodržování provozních a hygienických pravidel při práci s dětmi atd. Není tudíž důvod, aby byla profese odpírána mužům. Přesto budou mnohé zaměstnavatelské subjekty tvrdit, že samotná rodově specifická povaha názvu *chůva* vylučuje muže z výkonu profese.

Jak řešit tento případ? Zatímco slovotvorba (**chůvák*) tu naráží na své limity, nabízejí se lexikální prostředky, například *hlídání dětí* (srov. *kosmetické služby* místo **kosmetik*). Nový název by přinejmenším nemohl být použit jako argument proti účasti mužů, majících ty nejlepší předpoklady pro práci s dětmi, a přispěl by k rozostření kontur mužských a ženských světů práce a jejich platových hodnocení.

Příklad čtvrtý: *Takže vítám Angelu Merkel v Praze.*¹²

Dalším jazykově politickým fenoménem a zároveň pozoruhodnou ukázkou, jak daleko se veřejné mínění rozchází s odborným, je trend nepřechylování cizích, v poslední době i českých ženských příjmení. Nepřechýlená příjmení (srov. též

¹⁰ NSP, in www.nsp.cz.

¹¹ Srov. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52009DC0694:CS:NOT>, 20. 5. 2012. Je zajímavé, že bývá kritizována zásadně feminizace; maskulinizace profesí a domén zůstává nepovšimnuta nebo bývá obhajována již zmíněnými „přirozenými sklony“ mužů k dané činnosti.

¹² Tisková konference premiéra M. Topolánka a německé kancléřky Angely Merkel v Praze, www.vlada.cz, 20. 10. 2008. Nepřechýlená příjmení cizinek se vyskytují v jazykovém úzu stále častěji.

Jacques, Peake) lze přitom používat bez újmy na mluvnické stránce a srozumitelnosti výpovědi.

Zastánci a zastánkyně přechylování varují: bez přechýlení příjmení údajně nelze poznat rod, nepřechýlené jméno podle některých „budí očekávání mužského rodu“. Má se za to, že „jen bulvár neskloňuje“ a že u vět typu „Susan Sontag navštívila Shirley Temple“ může díky volnému českému slovosledu dochá- docházet k nedorozuměním (kdo koho navštívil?). Tyto teze ovšem zůstávají v rovině čistě teoretické, neověřeny výzkumem. Manipulativní konstrukce typu „přijel pan Obama s paní Obama“ (proč ne „přijeli Obamovi“?) mají ilustrovat, jak je nepřechylování nehezké.

Námítka o slovosledu by ale logicky musela platit také u nesklonných křestních jmen. Chaos by nastal v populárních Zoufalých manželkách, kde Susan navštívila Bree, Gabrielle Eddie a Lynette Mary Alice. Přesto si divácká obec na webu „Zoufalek“ nestěžuje a jen zřídka se mýlí v dohaděch, kdo koho navštívil. Rovněž v rodech se veřejnost v drtivé většině případů orientuje; u jmen, na nichž není rod znát, jej odvodí z mluvnických, lexikálních, stylistických, vizuálních příznaků a z kontextu.¹³

Příjmení bez *-ová* zaznamenáváme v českém úzu stále častěji: Julia Kristeva (místo Kristevová), Simone de Beauvoir, Anne Oakley a další. Vnášení *-ová* do jmen žijících osob je podle mého přesvědčení přípustné jen s jejich souhlasem: rakouská spisovatelka Elfriede Jelinek kdysi v českém tisku odmítla označení Jelineková a pro vídeňskou vědkyni Hanu Bubeníček (se zachovanou českou diakritikou) není představitelné, že by ji někdo tituloval „paní Bubeníč(e)ková“.

Zásada „Naším úkolem je jazyk poznávat, nikoli utvářet“, jež sklídila na semináři JS vřelý potlesk, by se tu měla uplatňovat zvláště důsledně. Ostatně nejen při zacházení s příjmeními: badatelova otázka „Neměli bychom připustit úzus alespoň jako variantu?“ byla vznesena u divnopisných Kokor, jejichž obyvatelstvo tvrdohlavě skloňuje název obce jinak, než velí (!) mluvnice.¹⁴

Závěr

Zdá se, že heslo „Poznávat, nikoli utvářet jazyk“ se s návrhy na genderově symetrické vyjadřování dobře snáší. Zbývá vyrovnat se s námitkou, že zastánkyně a zastánci genderové kultury projevu chtějí „nutit k nějakému vyjadřování ideologickou nebo politickou mocí“.¹⁵

Je tomu opravdu tak? Genderová kultura projevu se pěstuje v německy a anglicky mluvících zemích, jež sotva kdo může podezřívát z nedostatku vnímání ideologické nebo politické moci; rozvinula se tam v souladu s postupnou demo-

¹³ U křestních jmen je obourodé např. Nikola, Vlasta („Na návštěvu přijde Nikola“), z cizích Sydney, Jan a mnoho dalších. České Vlasta prodělává zajímavý vývoj – původní hypokoristikon s oblibou přijímají lidé po operaci pohlaví jako oficiální křestní jméno.

¹⁴ M. Harvalík v diskusi na Jazykovědném sdružení, 8. 12. 2011.

¹⁵ P. Dvořáček v diskusi Jazykovědném sdružení, 8. 12. 2011.

kratizací jazyka, se vstřícností vůči podnětům vycházejícím z uživatelské obce. Pro rovné jazykové pojednávání žen prostřednictvím alternování generického maskulina máme několik dobrých důvodů:

- Ženy tvoří polovinu populace a podávají srovnatelné výkony jako muži. Jestliže si pod pojmy „poslanec“ či „vědec“ představíme muže, není něco v pořádku.¹⁶
- Odborný a společenský přínos žen získá na důležitosti, když ženy nezůstanou opticky a akusticky skryty pod mužskými názvy profesí, pozic a funkcí.
- Bez rozšíření genderově vyváženého označování osob jen stěží zpřístupníme dnešní feminizované domény mužům a maskulinizované ženám.¹⁷

Jazyk se vyvíjí a mění s tím, jak se mění společnost a její pojmenovací potřeby. Výše zmíněný zákon 167/1999 Sb. patří k novějším výsledkům zrovnoprávňujících snah stejně jako nové názvy profesí *hlídání dětí*, *palubní průvodčí* nebo případné lomítko v názvu stipendijního programu *Staň se strojvedoucí/m*.

Do feministické lingvistiky patří otázka ženských příjmení jakožto nezczitelné složky osobní identity. Úcta k příjmení je součástí emancipace žen v českém jazykovém prostředí.¹⁸ Dosavadní nechuť rozhodovacích míst vůči nepřechýleným tvarům plodí absurdní formulace jako „Při zápisu úmrtí cizinky se uvede příjmení zemřelé ženy v mužském tvaru, bude-li jeho užívání prokázáno matričním dokladem, popřípadě cestovním dokladem nebo jinou veřejnou listinou vydanou státem, jehož byla cizinka státní občankou.“¹⁹ Mnou navrhované znění „Při zápisu úmrtí cizinky/cizince se uvedou všechna jeho/její jména“ by ošetřilo ještě jeden nešvar – v Česku překvapivě bezstarostně praktikované redukování příjmení na první uvedené.²⁰

Genderově kulturní alternativy stávajícího úzu textualizují a rozšiřují do povědomí obraz žen jako aktérek veřejného dění. Nejsou předepisovány či vnučovány, nýbrž nabízeny, aby podpořily informativnost, vstřícnost a zdvořilost projevu. Postoje k nim naznačují o stavu rovných příležitostí a o jednotlivých mluvčích v Česku více, než tušíme.

¹⁶ Zdaleka ne vždy se jedná o úmysl někoho diskriminovat mužským označením, avšak ne vždy je vnímáno to, co chtěl/a mluvčí sdělit; to mohou objasnit asociační testy.

¹⁷ Z připravované publikace pro zpravodaj Rovné příležitosti do firem, vydávaný Gender Studies Praha.

¹⁸ Nežádoucí přidávání *-ová* a komolení pravopisu příjmení již vstoupilo do arzenálu jazykových prostředků k diskriminaci žen (srov. Píková, Žáková v negativních kontextech).

¹⁹ Viz portal.gov.cz/portal/obcan/situace/152/158/4247_full.html, 30. 7. 2012, srov. též zápis příjmení při sňatku nebo narození dítěte. Případný argument, že jméno bez *-ová* budí dojem mužského tvaru, je prostě nevědecký a genderově šovinistický.

²⁰ Návrh na nové znění nařízení jsem přednesla na konferenci rovných příležitostí MV ČR v Praze dne 5. 6. 2012.

Rod pomnožných proprií, rod v plurálu, rod obecně

Josef Šimandl

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
simandl@ujc.cas.cz

0. O rodu nejnověji

Jako nejnovější práci o rodu připomínám kapitoly Rod, Životnost v práci Vondráček 2011. Rozlišuje se tu rod (a) nezávislý × závislý čili daný shodou, (b) sémantický × formální s uznáním sémanticky oslabeného / formalizovaného (nadrodost, generičnost); viz tabulka na s. 609. Zaměření tohoto kolokvia by byla možná nejbližší analýza právě této mezikategorie, kam patří mj. typy *host, drbná*; nebo popis přechylování; zajímavé by byly i faktory přiřazování rodu substantivům neohebným a zkratkovým. Nabídnu něco jiného: otázky, podle čeho se rod rozpoznává – a s jakou jistotou – v případech, kdy není evidentní (obecně; některým uživatelům).

1. Rod (pomnožných) proprií

U českých toponym pozorujeme dlouhodobou tendenci k ženskému rodu. Známými příklady jsou typy *Boleslav* (tam jsou dnešní ženský rod i historická vazba na maskulinum zřejmé), *Jeneč* nebo *Olomouc, Pardubice* (v D ústup *-ům* ve prospěch *-ím*, v I zánik *-i* ve prospěch *-emi*). V úzu lze zaznamenat, že tendence k femininu působí jako silnější i třeba u jména *Žacléř: kousek za Žacléři* (× Polívková 1985/2007), přestože zakončení *-ěř* je typické pro maskulina.¹

U pomnožných toponym zakončených na *-y* (s odlišnou situací při zakončení *-any*) mají tři pády (NAV) rodově nelišnou² koncovku *-y*. Čtyři koncovky, probrané níže pod a–d, se pokládají za příznačně ženské. Ale každá z těch čtyř koncovek má, pokud jde o rod, jinou výpovědní sílu.

- a) G *-0* je pro toponyma typický do té míry, že se prosazuje i přes hláskové a/nebo identifikační nesnáze (srov. méně průhledné *do Jinec* vedle *do Jinců*). Výskyt u jmen s oporou v maskulinu (ať už maskulinum koexistuje jako

¹ Zakončení *-ěř* (o *-eř* teď nejde) má malé množství podstatných jmen, historicky spojených s německými substantivy na *-er*, která v dnešní češtině nepatří k žádnému produktivnímu typu. Proto můžeme situaci ilustrovat výčtem podle Slavíčkové 1975; pro přehlednost ho očíslováme: (1) *pancéř*, podoba pro dnešní jazyk okrajová), 1. *bankéř*, 2. *fukéř*, 3. *haléř* (pomíjíme numerální kompozita), 4. *kancléř* (pomíjíme *místo-*), 5. *makléř*, 6. *žoldněř*; femininum žádné.

² Adjektivum *nelišný* jako domácí ekvivalent k *indiferentní* má např. meziválečná katolická teologická literatura (zvl. ve spoj. *mravně nelišný*); nemá ho PSJČ; velký korpus SYN má v únoru 2012 jediný výskyt z Kritických esejů P. Fidelia. Redakci i čtenáře prosím za odpuštění, že je mi toho adjektiva líto a že konám křísící pokus.

z *Var/Varů*, nebo je slovotvorně i tvaroslovně blízké jako u *Rokycan*) ukazuje tuto koncovku u toponym spíše jako rodově nejednoznačnou, fungující i u jmen, která jinak zůstávají maskuliny.

- b) L -*ách* je nejen tvarem vzoru žena, ale i variantou preferovanou zejména při jistém hláskovém skladu (také působením dalších faktorů) vlastně v každém ze zbývajících rodů: expr. (*v*)o *klukách* ma., na *hříbkách* mi., v *městečkách* n. Pak ovšem ani tato koncovka není sama o sobě rodově jistá,³ a máme-li třeba v *Zásmukách*, potřebujeme k posouzení rodu ještě další data.
- c) I -*ami* má stoupající frekvence jako výsledek snadného pospisovňování -*ama*. Zadáme-li ve velkém korpusu SYN (únor 2012) slova na -*ami* lemmatizovaná rovněž v podobě -*ami*, pak bychom měli spatřit mimo jiné⁴ substantiva, která by koncovku -*ami* „neměla mít“. Na frekvenčně vysokých hladinách najdeme *Semilami* (84×) a *Doudlebamí*. Pro apelativa musíme sestoupit až k frekvenci 10, ale pak už se objevují: *spodkami*, *fáborkami*, *doškami*,⁵ *kolečkami* (7×), *nosítkami*,⁶ také *pendolínami*.⁷ – Toponyma na -*any*, např. *Moravany*, jsou původně inanimata, vytvořená obměnou skloňování dodnes užívaných a hojných obyvatelských animat jako *Pražané*, *Slezané*. A přece i u nich má velký korpus SYN (září 2011) tyto frekvence: vede *Blšanami* 22× (přitom o *Blšanech*, a všimněme si, že ne o *Blšanách*, se píše ve spojitosti s kopanou ve sportovní publicistice), v těsném závěsu *Doksanami* 20× (tímto jménem se udává úsek dálnice D8 pro změnu v dopravní publicistice), dále *Rokycanami* a *Vodňanami* po 12, *Lučanami* 9 (vše z textů o fotbalu), *Lišanami* a *Kožlanami* po 6... K užití koncovky -*ami* může snad vést i atrakce: s *Holice-mi* a *Moravana-mi*. Že by k ní vedlo rodové cítění, to jisté není.
- d) D -*ám* by z jisté vypovídal o ženském rodě silně, byť ne bezvýhradně.⁸ Je to však bohužel koncovka nejslaběji doložená: srov. Berger – Šimandl 2006 (podstatná část bude přetištěna v práci Šimandl v tisku; základní informaci podá příští odstavec), Tušková 2010 a 2011.

³ Podle PMČ, § 405, je soubor koncovek -*ich/-ách/-ech* společný pro všechny rody. Tuto charakteristiku lze číst i tak, že žádná z těch tří koncovek neukazuje rod sama o sobě jednoznačně.

⁴ *Miami*; orientalismy jako *tsunami*, *tatami*; jasná feminina, při lemmatizaci ani neodhadnutá: *vyhrávkami*, *spórami*, *lyžinami*, *sockami*.

⁵ Znalost reálií je na ústupu. Byla by i střecha z *došek*? Pokud někdo „umí“ nanejvýš tvar *došky*, pak si může ostatní tvary představit leccjak – ale SYN má v únoru 2012 "[Zz]" "*došků*" 13×, zatímco "[Zz]" "*došek*" 0.

⁶ U neuter se může zdát, že Npl vypadá jako Nsg feminina (*kolečka*, *nosítka*), ale takový vliv bychom podkládali spíše cizincům. Zdůrazňují: spíš. V listopadu 2011 se na webu TV Prima přetřásalo traktování slova *játro* jako sg. f. – tedy A *játru*, I (s) *játrou* – jako příznačné pro dialekt na Těšínsku.

⁷ Např. *Na dotaz Práva, kdy se tedy cestující pendolínami svezou, odpověděl generální ředitel...* (Právo 9. 4. 2004). Možná předloha je sice i *trampolínami*, ale bližší bude *pendolínami*.

⁸ Podobným dotazem jako u „nepatřičných“ tvarů na -*ami* jsme v únoru 2012 našli v korpusu SYN opět nejrůznější nerozpoznaná, jakkoli běžná feminina (*děram* a *měram*, *narozkám* 18 výskytů, *kytarovkám*, *málotřídkám*, *baculkám* 9, *bývalkám* 3 výskyty) – ale i různá neutra: *očkám*, *ouškám* viz v textu níže, silně menšinové *lůžkám* (4 × -*ům* 114) a *zvířátkám* (3 × -*ům* 466 neboli podíl -*ám* je 0,64 %). Dpl -*ám* byl u přejatých na -*ikum* při lemmatizaci uznán zatím jen unikátně pro *specifikám* (je vidět, že vylepšování se neděje systémově), ne třeba *periodikám*, *antibiotikám*, *narkotikám*.

Právě podle rodu rozlišil Šmilauer 1971 maskulina typu *Mosty* a *Rokycany* od feminin typu *Čechy*. Tušková 2011 rozlišuje pravidelná feminina od feminin s tendencí ke kolísání. Stav v textech je patrně ještě pestřejší než její model: přinejmenším potud, že tendence ke kolísání může být různě silná a postihovat různé pády. Ve zmíněném příspěvku Berger – Šimandl 2006 byly zváženy všechny kombinace možného kolísání, takže vzniklo 19 typů s kolísáním a nádavkem dva nekolísající, čisté typy „Mosty“ a „Čechy“. Všechny typy našly svoje reprezentanty, byť byla receptivita různá: třicet jmen nebo taky jen tři.

Pro posouzení, s jakou spolehlivostí vypovídají soubory doloženě užívaných koncovek o rodu, se nyní podíváme na tvary pomnožných apelativ na -y.

2. Rod v plurálu

Specifické koncovky mají animata a neutra, v řadě skloňovacích typů je však malý nebo žádný rozdíl mi. × f. Pak stačí oslabené povědomí o charakteru slova, a koncovky se změň. Změň se tím i rod?

V hypermarketu Globus (CČM), 6. 11. 2011 odpoledne, jsem v odstupu několika minut zažil tyto dvě konfrontace s rodem (?) mně do té doby neznámým: (1) *Prosíme prodavačku do oddělení klenot* (hlášení zaměstnankyně); (2) *To asi mají v klenotách* (odpověď zaměstnankyně na dotaz). Funguje tu snad paralela *klenoty // dobr-oty?* Měsíc nato jsem zachytil podobný jev u osoby, u níž bychom předpokládali hlubší profesní vztah k jazyku: *dá se mluvit pouze o příslibách.*⁹ Funguje snad v tomto případě paralela *přísliby // zásnuby?*¹⁰ Neujasněné skloňování/rod bývá i u plurálů/pomnožných *popisky* (f. třeba podle *propisky*, nebo m. jako *popisy?*), *hranolky* (kde nepodceňujme roli často slýchaného *s hranolka-ma*). – Opačný případ snadného pospisovňování -*ema* na -*i*: *meteorologové varují před ledovkou a sněhovými závěji*;¹¹ vzniká snad tady *závěj mi.?* Nahodilost ve „volbě“ koncovek Gpl se objevila ve vstupu zpravodaje ČT Milana Brunclíka:¹² *mělo dojít k odstřelu ledových bariérů*; přitom později použil též zpravodaj v témž vstupu *Nsg bariéra*.

Otázka, máme-li pro singulár předpokládat tvary odpovídající namanuvším se plurálovým koncovkám (*?klenota*, *?přísliba*, jako byla podle SSJČ *zásnuba*, viz pozn. 10; *?závěj mi.*, *?bariér mi.*), má tedy s vyšší pravděpodobností zápornou odpověď. Kladnou odpověď naproti tomu zasluhuje otázka, můžeme-li předpokládat, že vybočováním některých koncovek (zejména v plurálu) se rod nezmění: G *Rokycan*; D *ouškám*, *očičkám* (srov. Sedláček 1995); D, L *pracem*, *pracech*; L *v kalhotech*, *v botech*...

⁹ Zahraniční zpravodajka Klára Stejskalová, ČRo1 5. 12. 2011 17:40.

¹⁰ Otázka je, zda *zásnuby* mají rod tak pevný, jaký bychom jim intuitivně přičetli. SSJČ uvádí lemma *zásnuby* ž. (to odpovídá koncovkám -*o*, -*ám*, -*ách*, -*ami*), slovník však poznamenává také podoby singuláru *mi.*, *f.* i *n.*: *zásnub*, *zásnuba*, *zásnubi*.

¹¹ Hlasatelka, ČRo1 17. 2. 2012, 7:10.

¹² ČT1/24, 27. 2. 2012, 6:45.

3. Rod obecně

Podle údajů v našich slovnících se zdá, že rod nutně má (a většinou jako pevný) každé podstatné jméno. Jak rod v textech poznáváme? Čteme-li, že „[n]a jedné straně gramatický rod určuje způsob ohýbání, na druhé straně ze způsobu skloňování plyne“ (Vondráček in KČG, 570), můžeme si uvědomit, že už jen to je uvažování v kruhu. Postavíme-li proti sobě jednotlivou (vybočující) koncovku a jakýsi celkový charakter skloňování, moc si nepomůžeme: vyvstane otázka, kolika jednotlivým koncovkám přiznáme sílu změnit onen „celkový charakter“. Primitivní pomůcka demonstrativem (*ta Číhošť, ten Žacléř*) nabízí pro pomnožná na -y tvar *ty*, stejný pro evidentní/intuitivní maskulinum *Mosty* jako pro evidentní/intuitivní femininum *Říčky*.

U pomnožných na -y (zejména u proprií) není rod ani relevantní komunikačně, popř. pragmaticky, ani přiřaditelný. Můžeme si klást otázku, zda by ve Vondráčkově trichotomii (viz zde část 0) šlo – třeba u *Rokycany* – o rod už formální, nebo jen sémanticky oslabený.

Při modelování jazyka (srov. Šimandl 2010: 226–232) předpokládáme, že povrchové jevy jsou vyvolány primárními hloubkovými. V praxi spíš mluvčí použije slovo nutně s nějakou koncovkou – *oddělení klenot; k Potůčkám*; ale také *před závějí* apod. –, přitom však může jít o volbu nahodilou, tedy vlastně o spontánní ne-volbu.¹³ O motivaci, o tom, zda aspoň v povědomí mluvčího jsou volby systematické a zda hloubkově vypovídají o rodu, se lze dohadovat. (Nebo pochybovat.) Modelování praxe i interpretace korpusových statistik by s tím měly počítat.

Příklad takové nejistoty: Čeho jsme svědky, zaznamenáme-li v úzu *trat' z Kravaří ve Slezsku do Chuchelné*?¹⁴ Posouvá G *Kravaří* paradigma k femininům ještě blíže než obvyklý tvar *Kravař*? Ten se používá i tehdy, má-li D jednoznačně maskulinní koncovku *-ům*; jak jsme připomněli, nulová koncovka se prosazuje nezávisle na rodu (*Varů/Var*). Anebo mluvčí prostě „udělal“ nějaký tvar a byl by sám zaskočen, kdybychom se ho vyptávali, jak to tedy s rodem jména *Kravaře* myslí?

V kontextu semináře o mluvnické kategorii rodu zdůrazněme na závěr, že mluvnický rod – jemuž se v genderově orientované lingvistice věnuje tolik pozornosti – má při řeči o osobách role, které hodnotíme jako dané dost jasně (srov. např. pejorativní feminizaci typu *kluku pitomá* nebo míra odsudku *je to kanec* × *je to svině*), ale že mimo hovor o osobách¹⁵ může být femininum prosté

¹³ Srov. otázku, nakolik je ležerní styl, styl „o nic neusilující“, opravdu stylem: Šimandl 2005. Jde v podstatě o tutéž otázku – jen se netýká projevů stylu, ale projevů gramatiky, jíž se mluvčí (ne)spravuje.

¹⁴ Radek Wiglasz, regionální zpravodaj, ČT24 17. 2. 2012 6:25.

¹⁵ Někdy asi i při něm. V zábavním televizním pořadu (zima 2011/12) zaznělo: *Na Bahamách by se za něho styděli, von nosí šortky vod rákosek*. Můžeme s jistotou tvrdit, že *rákosky* jako označení Vietnamců jsou s ohledem na ženský rod silněji depreciativní než *rákosníci*? Možná je tomu spíš tak, že „příliš dlouhé“ slovo *rákosníci* se zkrátí na *rákosky* bez starostí o podobu Npl, Asg aj. (*rákoskové? toho rákosku?*) – a bez starostí o rod.

příznaku a koncovky tomuto rodu odpovídající mohou být koncovkami první volby. Půjdeme-li ještě dál, konstatujeme, že mimo jiné u toponym nezáleží na rodu tolik, aby se to vždy promítalo do důsledné volby koncovek, přičemž takový stav je v češtině po dlouhá staletí.

Literatura

- Berger, T. – Šimandl, J. (2006): Pluralia tantum as the acid test for shaping the noun paradigm system in Czech. Poster. *12th International Morphology Meeting*. Budapest.
- PMČ (*Příruční mluvnice češtiny*), kolektiv autorů (1995). Praha: Lidové noviny.
- Polívková, A. (1985/2007): *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha: Academia ¹1985, Praha: Euromedia Group – Knižní klub ²2007.
- Sedláček, M. (1995): Dvě kapitoly z formálního tvarosloví češtiny. In: *Naše řeč* 78, s. 74–79
- Slavičková, E. (1975): *Retrogradní morfemický slovník češtiny*. Praha: Academia.
- Šimandl, J. (2005): Z porážky se je možné poučit aneb Příklony v ležerním stylu. In: S. Čmejrková – I. Svobodová (eds.), *Oratio et ratio. Sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 307–312.
- Šimandl, J. (2010): *Dnešní stav skloňování substantiv typů kámen a břímě (Studie z korpusové lingvistiky, sv. 10)*. Praha: NLN/ÚČNK.
- Šimandl, J. (v tisku): Morfologie proprií včera a dnes. In: *Sborník příspěvků z konference Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)*. Praha, červen 2011.
- Šmilauer, V. (1971): *Nauka o českém jazyku*. Praha: SPN.
- Tušková, J. M. (2010): Deklinační typy českých toponym. In: J. David – M. Čornejová – M. Harvalík (eds.), *Mnohotvárnost a specifčnost onomastiky. IV. česká onomastická konference. 15.–17. září 2009, Ostrava. Sborník příspěvků*. Ostrava – Praha: FF OU – ÚJČ AV ČR, s. 501–509.
- Tušková, J. M. (2011): K deklinaci pomnožných oikonym češtiny zakončených na -y. In: *Korpus – gramatika – axiologie* 03 (2011), s. 69–85.
- Vondráček, M. (2011): Rod. Životnost. In: F. Štícha (ed.): *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia, s. 568–609, 610–652.

Kategorie gramatického rodu v propriální sféře jazyka

Milan Harvalík

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

harvalik@ujc.cas.cz

Užití a fungování gramatického rodu vlastních jmen a následné diference oproti apelativům jsou – ostatně jako i další rozdíly, s nimiž se setkáváme při komparaci jmen obecných a vlastních – podmíněny specifčnostmi propriální sféry jazyka, která určuje vznik, funkce a užívání proprií. Vymezení apelativní a propriální sféry jazyka je důležitým poznatkem obecné teorie onomastiky, který

významně přispěl k profilaci tohoto oboru jakožto jazykovědné disciplíny. S ohledem na svou specifickou, danou primárně funkcemi, které propria plní, jsou vlastní jména v obecné lexikologii hodnocena jako tzv. druhá vrstva jazyka. Její vymezení lze chápat jako opozici apelativní a propriální sféry jazyka, bylo však přesvědčivě dokázáno (viz Šrámek, 1999, s. 11), že tuto binární opozici nelze chápat jako absolutní protiklad, ale jako protiklad dvou různých způsobů vztahu mezi pojmenováním a pojmenovaným v rámci téhož jazyka. Slovní zásoba každého jazyka představuje složitě diferencovaný a strukturovaný heterogenní komplex s řadou systémů, podsystémů i (zdánlivě) izolovaných solitérů, které jsou vzájemně provázány a pospojovány množstvím jedno- i oboustranných vztahů. Charakteristickým rysem vztahů mezi apelativní a onymickou složkou jazyka je pak jejich prolínání ve společenské komunikaci a oboustranná dynamická interakce.

Při rozboru a popisu vlastních jmen a při jejich konfrontaci s apelativy narážíme na teoreticko-metodologický problém, při jehož řešení se dostáváme k základním otázkám podstaty vlastního jména, jeho funkcí, vymezení hranic mezi apelativy a proprii a následně k problematice vztahů mezi apelativní a propriální sférou jazyka.

Aniž bychom chtěli zkoumání jednotlivých proprií i celých onymických systémů redukovat na pouhou deskripci shod a rozdílů mezi oběma zmíněnými jazykovými sférami, vycházíme v analýze vlastních jmen nutně z porovnání s apelativy – opozice mezi vlastnostmi a funkcemi apelativ a proprií lze totiž mj. vysledovat i zkoumáním a rozbohem distinktivních rysů obou jmenovaných skupin. Přestože – jak bylo naznačeno výše – vlastní jména představují specifickou, tzv. druhou vrstvu jazyka, jsou svými kořeny zakotvena v apelativním podloží a z něho vyrůstají, s ohledem na své specifické funkce se však mnohdy chovají odlišně a vytvářejí specifické systémy.

V souvislosti s rozbohem fungování vlastních jmen je nutné věnovat speciální pozornost vlastnostem jednotlivých gramatických kategorií propriální sféry jazyka, tj. kategorii rodu, čísla, pádu a vzoru, dále slovtvorbě vlastních jmen a rovněž vzniku a užívání komunikačních variant proprií včetně nářečních realizací vlastních jmen (srov. Harvalík, 2000, s. 115–118; Harvalík, 2001, s. 26–29).

Gramatické prostředky hrají v češtině důležitou roli při odlišení homonymních apelativ a proprií. Diference mezi formálně totožnými apelativy a proprii se totiž mohou projevat v rodě a deklinaci, např. apelativum *vrba* f., příjmení *Vrba* m.; dat., lok. *vrbě* x *Vrbovi*; podobně *dítě* n., příjmení *Dítě* m.; gen. *dítěte* x *Dítěte*, *Dítě*, dat., lok. *dítěti* x *Dítětovi*, *Dít'ovi*, instr. *dítětem* x *Dítětem*, *Dítěm*. Ke změnám došlo při přechodu apelativa v proprium, kdy se v souvislosti s přirozeným rodem onymického objektu změnil i rod gramatický a následně došlo rovněž ke změně deklinačního paradigmatu (srov. Knappová, 1999, s. 11–12).

Podívejme se nyní na některé skupiny vlastních jmen, u nichž se ve srovnání s apelativy projevují diference či specifika v gramatické kategorii rodu. Stranou

necháváme ta témata, která jsou zpracována v jiných příspěvcích tohoto čísla Jazykovědných aktualit.

U antroponym (osobních jmen) je gramatická kategorie rodu dána přirozeným rodem pojmenovávaných objektů pouze u živých jedinců, respektive personifikovaných bytostí. Proto se osobní jména vyskytují jen v rodě mužském a ženském (Knappová, 1999, s. 11) a podle platných českých zákonů nelze pojmenovat osobu mužského pohlaví ženským rodným jménem a naopak. Jistou výjimku představuje ženské rodné jméno *Maria*. To se totiž od počátku 19. století v cizích jazycích (především v němčině) objevuje i jako druhé mužské rodné jméno (*Carl Maria von Weber, Rainer Maria Rilke*), a v této pozici je lze tedy úředně zapsat i v češtině.

S ohledem na nestandardizovanost, značnou variabilitu, vazbu na regionální dialekt a vysoký stupeň expresivity (k tomu viz Pastyřík, 1996) se specifická gramatického rodu projevuje u hypokoristik, přesněji řečeno u hypokoristických podob rodných jmen. Jak uvádí S. Pastyřík (1998, s. 55), z hlediska kategorie rodu je přirozené a očekávané, tvoří-li se při komunikaci hypokoristické formy rodných jmen stejného rodu, jaký má fundující standardizované antroponym, tedy forma nepříznamová, neutrální. Protože však hypokoristika nemají neutrální status, ale jsou v prvé řadě expresivními (a tedy příznakovými) obměnami standardizovaných proprií, lze předpokládat, že se v komunikaci objeví také podoby nerespektující přirozený rod nositele antroponyma a pro intenzivnější vyjádření expresivity pojmenování využijí i jinak málo významné kategorie jmenného rodu. V citované stati pak autor shrnuje (Pastyřík, 1998, s. 58), že hypokoristikon nemusí respektovat gramatický rod svého fundujícího propria, prvním krokem k vyjádření expresivity hypokoristické formy rodného jména je v oblasti kategorie jmenného rodu změna rodu fundujícího propria, a že změna gramatického rodu fundované hypokoristické formy rodného jména je u mužské populace manifestována především příklonem k meliorativnosti (jako příklady sufixů, jimiž je toho dosaženo, uvádí Pastyřík především přípony *-ka, -ulka, -uška*), u ženské příklonem k augmentativnosti (k tomu jsou podle Pastyříkových výzkumů využity zejména sufixy *-án, -áč, -as, -in, -ouš*). Dále rovněž uvádí, že největší vliv na zařazení standardizované i nestandardizované podoby rodného jména ke gramatickému rodu a tím i na jeho skloňování má přirozený rod nositele antroponyma.

Rovněž toponyma (zeměpisná jména) vykazují v gramatické kategorii rodu v jistých případech specifické rysy. U místních jmen je to patrné při srovnání stavu ve spisovném jazyce a v nářečích, respektive jejich standardizovaných formách s podobami užívanými v místě samém.

Charakteristickým příkladem jsou místní jména typu *Dobříš*, tj. oikonyma vzniklá z osobních jmen posesivním sufixem *-jč*. Jak je obecně známo, takto vzniklá toponyma byla ve shodě s rodem přípony, za jejíž pomoci byla utvořena, původně mužského rodu, od 16. století však na části českého jazykového území došlo u většiny těchto místních jmen k přechodu z rodu mužského do rodu žen-

ského. Při jistém zjednodušení jde o rozdíl mezi Čechami, pro něž je typický ženský rod, a Moravou se Slezskem, kde převládá historicky původní rod mužský, ale i v Čechách je někdy v místním úzu preferován mužský rod (např. ten *Dobříš*), a dokonce i ve spisovném jazyce je např. *Bezděz*, tedy jméno z Čech, rodu mužského. Současný nářeční stav dokumentují komentáře a mapy ve 4. dílu *Českého jazykového atlasu* (2002, s. 68–70 a mapy č. 21a, 21b, 22), další poučení lze nalézt v publikaci A. Polívkové *Naše místní jména a jak jich užívat* (2007), ve stati M. Sedláčka *Vlastní zeměpisná jména v deklinačním systému češtiny* (1983, s. 35–44) a v článku S. Kloferové *Vlastní jména v Českém jazykovém atlase* (2000, s. 10–16). Toto kolísání v rodu se místně může projevovat i u některých cizích toponym, která se formálně jménům typu *Dobříš* podobají (*Paříž, Florenc*).

Další kolísání v gramatickém rodu se vyskytuje u některých místních jmen adjektivního původu, např. u jména obce *Líšná* v Plzeňském kraji jsou v nepřímých pádech – vedle tvarů *do Líšný, k Líšnej, v Líšnej* apod. – doloženy i podoby *do Líšného, k Líšnému, v Líšném*. Uvedené formy se však opět užívají jen v místním úzu, navíc spíše, jak už bylo naznačeno, v nepřímých pádech, kde není tak silně vnímána vázanost na standardizovanou nominativní podobu. Tato rodová variantnost je dokladem staršího stavu před standardizací, neboť původní adjektivum se spojovalo se substantivy v různých rodech (např. **Líšná ves, *Líšné místo, *Líšný dvůr...*) a podle toho se pak různě skloňovalo, což zůstalo zachováno i poté, co došlo k elipse substantiv.

Ještě výrazněji se rodová specifika projevují u pomístních jmen (anoikonym), což je dáno charakterem této skupiny toponym. Anoikonyma totiž vznikají spontánně a neoficiálně a jejich fungování je ve většině případů omezeno jen na malý okruh uživatelů v rámci jedné nebo několika sousedních obcí. Protože jsou užívána převážně v nestandardizované podobě jen v ústní komunikaci a jejich existence není ovlivňována kodifikačními snahami, svou formální výstavbou obvykle splývají s pravidly daného místního dialektu (srov. Šrámek, 1981, s. 163–164; Pleskalová, 1992, s. 7). Standardizace pomístních jmen (např. na mapách) se v jejich běžném užití nijak podstatně neodráží.

V řadě případů anoikonyma vycházejí z apelativ, která mají v nářečí, jímž se mluví na místě, kde se jméno vyskytuje, jiný rod než ve spisovném jazyce (např. *alej m.*), jindy je z jejich podoby (mnohdy jsou doložena jen v nepřímých pádech, z nichž někdy nelze zcela jednoznačně rekonstruovat nominativ singuláru) i na základě důkladné analýzy jen těžko možné jejich gramatický rod zcela spolehlivě určit – např. doklad *Batka* lze vyložit jako odvozeninu z osobního jména *Bata* za pomoci přípony *-ka* (pak jde o femininum), nebo z osobního jména *Batka* bez slovotvorné obměny (v tom případě jde o maskulinum); výraz *Bauštel* v anoikonymu *Na Baušтели* může být ženského nebo mužského rodu, totéž platí o anoikonymech *Bilíň* nebo *Bohdanč*). Tím více však vyvstává důležitost důkladného zkoumání pomístních jmen, protože jedině tak lze doplnit, prohloubit a rozšířit poznatky o vzniku i fungování propriální sféry jazyka.

Literatura

- Český jazykový atlas 4 (2002): Praha: Academia.
- Harvalík, M. (2000): Ke konkurenčním vztahům v českém anoikononymickém systému (na příkladě dvou anoikononymických strukturních modelů). In: L. Olivová-Nezbedová – R. Šrámek – M. Harvalík (eds.), *Onomastické práce. Svazek 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Lutterera, CSc.* Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 109–137.
- Harvalík, M. (2001): Poznámky ke vztahům mezi anoikony a apelativní slovní zásobou. In: *Jazykovědné aktuality*, 38, č. 3, s. 25–33.
- Kloferová, S. (2000): Vlastní jména v Českém jazykovém atlase. In: *Naše řeč*, 83, s. 10–16.
- Knappová, M. (1999): Osobní jména v českém mluvnickém systému. In: K. Klímová – H. Kneselová (eds.), *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném (Sborník příspěvků z mezinárodní konference „Onomastika a škola“ konané v Brně ve dnech 10.–11. 2. 1998)*. Brno: Masarykova univerzita, s. 11–15.
- Pastyřík, S. (1996): O expresivitě hypokoristik a jejím zaznamenávání. In: R. Šrámek (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci. Šlapanice u Brna 17.–19. ledna 1995*. Brno: Masarykova univerzita, s. 154–156.
- Pastyřík, S. (1998): Hypokoristika a kategorie rodu. In: *Acta onomastica*, 39, s. 55–58.
- Polívková, A. (2007): *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha: Universum.
- Pleskalová, J. (1992): *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H+H.
- Sedláček, M. (1983): Vlastní zeměpisná jména v deklinačním systému češtiny. In: *Naše řeč*, 66, s. 35–44.
- Šrámek, R. (1981): Areál onymický a areál dialektový. In: H. Górniewicz (ed.), *Nazewnictwo obszarów językowo mieszanych*. Wrocław – Kraków – Warszawa – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 157–166.
- Šrámek, R. (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.

Rod cizích zeměpisných jmen

Ivana Svobodová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
svobodova@ujc.cas.cz

Morfologie osobních i zeměpisných jmen tvoří svébytnou oblast. Na rozdíl od apelativ u nich existuje podstatně více jmen, která se těžko zařazují ke skloňovacímu typu. U toponym je oproti antroponymům situace složitější tím, že uživatel češtiny musí ještě zvažovat rod. Ve svém příspěvku se zaměřím především na rod některých typů cizích toponym, a to včetně exonym (i když problémy jsou i u jmen domácích). Budu vycházet zejména z dotazů adresovaných jazykové poradně Ústavu pro jazyk český. Z nich je evidentní, že to, co je samozřejmé lingvistům bohemistům, nemusí být zcela zřejmé ostatním uživatelům češtiny. Dokladem je např. tento rozsáhlý dotaz:

„Ve vaší internetové jazykové příručce uvádíte, že zeměpisné názvy Uruguay a Paraguay jsou ženského rodu. Totéž je samozřejmě uvedeno i ve všech dalších slovnících, pravidlech, zeměpisných publikacích atd. Zajímalo by mě, kdo a kdy takto rozhodl. Ve španělštině jsou zmíněné státy rodu mužského a nevím, co brání tomu, aby tomu tak bylo i v češtině. Ve španělštině i češtině jsou obě jména vyslovována s koncovou -aj, která ani v češtině není vyhrazena pouze pro ženský rod. Mužského rodu jsou převzatá slova čaj i samuraj, ale i české slovo hranostaj (tedy snad české protože nevím, jestli není z ruského *зорностаў*). Dále pak u výslovnostně podobného zeměpisného jména Altaj je rovněž všude uveden pouze rod mužský. U výslovnostně poněkud odlišných, ale co se koncovky týká graficky stejných, anglických složenin Torbay nebo Northbay jsem určení rodu nikde nenašel, ale pochybuji, že byste jim přiřadili rod ženský, přestože bay je „ta“ zátoka.

Uruguay i Paraguay jsou řeky, které byly do názvů států zahrnuty (*República Oriental del Uruguay a República del Paraguay*), přičemž ve španělštině jsou všechny názvy řek rodu mužského, a to i pokud končí na jinak typickou ženskou koncovku -a, jako např. *Guadiana*. Jména většiny vlastních českých řek jsou zřejmě rodu ženského, kromě Labe mě jiná nenapadá, ale u cizích řek mužský rod běžně používáme, např. *Don, Hron, Nil, Guadalquivir* (šp.) atd. Samozřejmě nedůsledně, *Brahmaputra* je v češtině ženského rodu, přestože v překladu to je *Bráhmův syn*.

Připadá mi, že španělským jménům přidělujeme rody arbitrárně pro větší pestrost, a proto jsme nevynechali ani rod střední namátkou pro *Ebro, Tajo i Orinoco*. Máte nějaké vysvětlení, proč zrovna těm dvěma zmíněným latinskoamerickým řekám a státům jsme určili rod ženský? Rovněž jsem nepochopil, proč u názvů měst, které jsou původně španělská vlastní mužská jména zakončená na samohlásku „o“, je u nás používán rod střední. Ve zprávách můžete běžně slyšet, že *San Francisco* prohrálo, na rozdíl od toho však *San Sebastian* vyhrál. Že *Santa Monica* vyhrála, považuji za samozřejmé, ale poněkud nekonsistentní. Dokonce jsem i slyšel, že *San José* vyhrálo. Naštěstí zatím nikdo neříká, že *don José* zabilo *Carmen*, ani že *Pablo Picasso* se dožilo vysokého věku.“

Není třeba zdůvodňovat, proč je tento názor chybný. Je však třeba podtrhnout, že není ojedinělý. I to by si měli uvědomit např. zpracovatelé jednotlivých mluvnic určených širší veřejnosti. Určitě by bylo prospěšné explicitně uvádět, že v češtině je pro zařazování zeměpisných jmen k rodu v převážné většině rozhodující zakončení daného jména ve vyslovované podobě, nikoli v psané, a že už vůbec nehraje roli rod ve výchozím jazyku.

O rodě konkrétních cizích zeměpisných jmen se lze poučit v Pravidlech českého pravopisu (PČP), ve Slovníku spisovné češtiny (SSČ) a ve starším Slovníku spisovného jazyka českého. V nich však nalezneme pouhý zlomek těchto jmen, např. Seznam zeměpisných jmen v akademickém vydání PČP obsahuje cca 1 300 cizích zeměpisných jmen, ve Velkém ilustrovaném atlase světa odhadem kolem 100 tisíc. Tato jména zahrnují poměrně širokou škálu pojmenování.

S mnohými, i s endonymy, nemají uživatelé češtiny, pokud jde o přiřazování k rodu i ke skloňovacímu typu, žádné problémy, a to i přesto, že jsou neznámá, běžně neužívaná. Stanovení rodu není těžké u jmen, která jsou zakončená na tvrdé písmeno, např. *Metán, Koret, Trang, Rattaphun*, u jmen zakončených na *-a*: *Sabana, Sosyka*, u jmen zakončených na *-o*: *Kisigo, Ikuno*.

Složitější by se mohlo zdát určení rodu u jmen zakončených na obojetné písmeno, protože ta (která jsou kodifikována) mohou být jako rodu mužského: *Arranjuez, Banjul, Indus, Santos...*, tak rodu ženského: *Neapol, Chotěbuz...*, popř. v rodě kolísají: *Bochum, Ostřihom* (v praxi je obvyklejší užití v rodě ženském). Mužský rod je však u této skupiny jmen převažující, a tak lze očekávat, že by byl zvolen i u jmen v jazykových příručkách nezachycených, např. *Setúbal, Caracal, Izmail, Potuvil, Kubbum, Gusum, Burgos, Užventis, Kintaus, Agadez, Gediz*.

Problematická jsou jména zakončená ve výslovnosti na měkkou souhlásku. Ta mohou být, stejně jako apelativa, jak rodu mužského, tak ženského. K maskulinům se řadí (podle akademických PČP) např. *Altaj, Bangladěš, Brunej, Drač, Dunaj, Himálaj, Hindúkuš, Irtyš, Jenisej, Kriváň, Marrákeš, Sinaj, Uttarpraděš*, k femininům *Astrachaň, Basilej, Bombaj, Bretaň, Budapešť, Kluž, Kodaň, Paříž, Remeš, Soluň, Šanghaj, Tjumeň, Vídeň, Voroněž, Paraguay, Uruguay*. Porovnáme-li oba soubory, zjistíme, že k maskulinům se přiřazují zejména hydronyma a oronyma, kdežto oikonyma k rodu ženskému. Jednou z výjimek je marocké město *Marrákeš*, kodifikované jako maskulinum. V Českém národním korpusu (ČNK) sice užití v rodě mužském převažuje, ale objevují se výskyty i v rodě ženském (asi jedna třetina). Druhou z výjimek je albánské město *Drač*, též podle PČP maskulinum; u něho v ČNK dokonce rod ženský převládá. Je to dáno patrně tím, že většina názvů měst má kodifikovaný rod ženský.

Z názvů států patří k maskulinům *Uttarpraděš*, k ženskému *Bangladěš, Brunej, Paraguay* a *Uruguay* (též řeka). Z těchto tří názvů se v praxi od kodifikace nejvíce odchyluje *Bangladěš* (v ČNK 51× *Bangladěšem*, 21× *Bangladěši*), zřídka *Brunej*.

Tím, že toponyma zakončená ve výslovnosti na měkkou souhlásku mohou být jak feminina, tak maskulina, není u jmen v PČP nebo v SSČ nezachycených jednoduché rod stanovit. Proto se někteří uživatelé češtiny obracejí na jazykovou poradnu s dotazem právě na rod těchto substantiv, opakovaně především na výrazy *Dubaj* a *Tchaj-pej*. V takových případech nezbyvá než se opřít o úzus. U obou jmen, bezesporu vlivem analogie s dalšími názvy zakončenými na pravopisně měkké písmeno, jednoznačně v ČNK převládá užití v rodě ženském, např. u jména *Dubaj* se vyskytuje v instrumentále 27× *Dubají* a jen jednou *Dubajem*, u jména *Tchaj-pej* se v instrumentálu maskulinní tvar neobjevil ani jednou (67× *Tchaj-pejí*).¹

¹ K těmto jménům je třeba připojit jednu poznámku: Přestože existují počestěné podoby, v praxi se velmi často volí podoby anglické, tj. *Dubai* a *Taipei* (stejně jako namísto *Tchaj-wan* nekodifikovaná podoba *Taiwan*). Patrně

V jazykových příručkách nenajdeme ani jméno rakouského ledovce *Stubai* (též jde o výraz, na jehož rod přicházejí do jazykové poradny dotazy). Na rozdíl od dvou výše uvedených ČNK návod, který rod zvolit, neposkytuje. Jména zakončená ve vyslovované podobě na měkkou souhlásku se při skloňování liší pouze tvary v instrumentálu. Jestliže doklady na tento tvar chybějí, je možné rod stanovit podle přívlastku nebo podle přísudku (pokud je sloveso v přičestí činném nebo trpném, popř. pokud je součástí přísudku jmenný tvar). Jméno *Stubai* se v ČNK vyskytuje pouze ve větách, z nichž rod určit nelze. Nahlédla jsem proto i do vyhledávače Google, v 7. p. se tvar *Stubaii* nevyskytl ani jednou, kdežto *Stubaiem* mnohokrát. Tomuto jménu se přisuzuje mužský rod, asi na základě toho, že jde o ledovec.

Poslední skupinu toponym, o které se zmíním, tvoří jména v psané podobě zakončená na nevyslovované *-e* (jde především o jména anglická a francouzská). Jména mající před tímto *-e* tvrdou souhlásku se řadí k maskulinům a pak jsou sklonná (podle PČP např. *Baltimore, Adelaide, Klondike, Le Havre*), nebo k neutřím a v tom případě zůstávají nesklonná (*Gironde, Maine, Lausanne*). Některá v rodě kolísají (např. *Melbourne*). Totéž platí i o většině jmen se souhláskou obojetnou (r. muž. *Grenoble, Newcastle*; r. stř. – *Lille*; r. muž. i stř. *Toulouse, Albertville*). Rodu ženského je *Nice, Provence*. Jména, která před nevyslovovaným *-e*, končí na měkkou souhlásku, náleží k maskulinům (*Villefranche, Carouge*),² nebo femininům: *Cambridge, Marseille*. Třebaže u posledních dvou je kodifikován rod ženský, u *Marseille* v ČNK ve spojení s adj. *francouzský* mírně převažuje rod mužský/střední, u *Cambridge* ve spojení s adj. *anglický* sice vítězí rod ženský, ale rod mužský/střední není výjimečný.³ Svou roli tu zřejmě hraje pravopisná podoba. Koncové psané *-e* svádí pisatele k tomu, považovat tato jména za neutra, aniž si uvědomují, že toto psané *-e* se nevyslovuje.

Z uvedeného přehledu některých typů toponym je zřejmé, že přidělení rodu jménům nekodifikovaným není mnohdy jednoduché. Naštěstí má autor, v případě pochybností, vždy možnost zvolit nominativ jmenovací; ten je, jak dokládá ČNK, využíván v hojné míře.

Literatura a prameny

(a) Literatura

Polívková, A. (1987): Cizí jména zeměpisná. In: *Praktické kapitoly ze spisovné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 28–51.

vlivem zakončení v psané podobě zůstávají pak často nesklonná (*turnaj v Dubai, z Dubai, na letišti v Taipei, do Taipei*).

² Obě uvedená jména v PČP ani v SSČ uvedeny nejsou. K rodu mužskému je řadí A. Polívková (1987), s. 41. U druhého jména převažuje v ČNK rod ženský.

³ U všech jmen zakončených na němém *-e*, která by se měla skloňovat (*Baltimore, Grenoble, Cambridge...*), se v psaných projevech, jak svědčí ČNK, vyskytují i podoby nesklonné.

Pravidla českého pravopisu. Praha: Academia 1993.
Slovník spisovné češtiny. Praha: Academia 1994.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1989.

(b) Prameny

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 15. 11. 2012, dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.
Internetový vyhledávač Google, dostupný na <http://www.google.cz>.
Velký ilustrovaný atlas světa. Praha: GeoMedia 1998.

Přechylování z pohledu překladatele

Petr Dvořáček
ppdvoracek@atlas.cz

1. Úvod

Širším jazykovým kontextem, do něhož je třeba přechylování vlastních jmen zasadit, je též otázka, **zda a kdy** cizí jméno či označení libovolného typu **skloňovat**, kdy nikoli, nejde tedy jen o podobu jména v 1. pádě. Dále je třeba zasadit otázku i do širšího kontextu jazykově-společenského: je tu dána nutnost i jazykově se vyrovnávat s nebývalým přívalem cizích jmen vlastních (též jmen „odcizených“, tj. lidí, kteří se po letech navrátili z ciziny), jmen místních, názvů institucí apod., s pohybem lidí; individuální přesuny obyvatel mezi našimi kraji a cizinou jsou možná do jisté míry srovnatelné s mobilitou, která nastala někdy po josefínských správních reformách a počátkem 19. století s průmyslovou revolucí. I tyto pohyby se výrazně projevovaly v jazyce.

Je třeba vzít v úvahu také to, že čeština už není v situaci, kdy by musela na pozadí cizích jazyků (němčiny) obhajovat právo na svou existenci a dokazovat své potenciální tradiční kvality. Naopak se zdá být nutné vyrovnávat se s určitými ideologickými požadavky či tlaky na jazyk a odolávat jim.

2. Proč skloňovat

Skloňování je integrální součástí gramatického systému. Absurdních příkladů vět s nepřechýlenými, a tudíž i neskleňovanými ženskými jmény bylo sneseno již dost (typu „Fischer to dá Mayer“). Argumentace rozhodných „-ových odpůrců“, tedy jednoznačných zastánců přebírání nepřechýlených podob ženských jmen, často překvapivě vytrhává věci z kontextu a hovoří pouze o základní podobě jména, o nominativu, tedy jen o příponě bez zření k pádovým koncovkám (P. Fidelius cituje z takové argumentace: „ztrácí se jeho skutečná podoba“, „přilepování koncovky -ová“ se považuje za „nesprávné a bezohledné“ apod.);¹ pokud by se text omezil na nominativy (vč. křestních jmen), nenastával by převážně žádný problém.

Jazykový systém s důsledným rozlišováním rodů vytváří u recipienta určité **jednoznačné očekávání**, systém v jeho hlavě ho nutí hledat určité jednoznačné znaky maskulina či feminina. I ponechání nepřechýleného jména **je tedy v češtině rozhodnutí**, konkrétně většinou pro maskulinum.

V němčině je očekávání jiné, **ambivalentní**. I tam je ale pochopitelně v kontextu, ve větné souvislosti třeba vyjádřit, zda jde o ženu. Substantivum *Frau* ve spojení *Frau XY* tak v mnohých kontextech poklesá na úroveň jakéhosi signálu, tedy gramatického „členu“, příp. svého druhu morfému; „*Frau*“ je v němčině v určitých pozicích ekvivalentem přípony *-ová*. Němčina si však pomáhá i jinak: hovorový jazyk, který má mnohdy potřebu větší jednoznačnosti, vytvořil pro svá vlastní jména podoby *die Mayer*, *die Fischer*, ale také (*die Fischerin*, tedy Fischerka.

Feministicky laděné připomínce o původně přivlastňovacím významu příp. *-ová* je jistě třeba přisvědčit (viz ve starších textech např. „*Majda Procházkova*“), ale jako hlavní důvod pro nepřechylování cizích jmen ji nelze přijmout: v jazyce existuje spousta prostředků, jejichž původní motivace upadla v zapomnění nebo není aktuální, a není důvod se jich zbavovat.

3. Proč neskleňovat

Naopak lze snést určitě i řadu argumentů ve prospěch nepřechylování cizích ženských jmen; tato problematika je mj. v překladech samozřejmě velmi aktuální.

Právě zde je třeba spojit otázku přechylování s nutností v širším kontextu se rozhodnout, zda v tom kterém případě **skloňovat, či neskleňovat**: ukazují se, že např. cizí (nepřeložené) výrazy – pojmenování je mnohdy (jistěže ne vždy) vhodnější neskleňovat. Např. *Byl vrátným ve Vereinsbank; odehrálo se to na Heldenplatz* – v prvním případě by se skloňováním (*ve Vereinsbance*) v jedné

¹ Petr Fidelius (Karel Palek): Tedy o tom přechylování. *Mladá fronta, Kavárna*, 8. 11. 2008.

složenině neorganicky spojoval cizí a český výraz, ve druhém případě by navíc hrdé pojmenování náměstí Hrdinů skloňovaným tvarem (*na Heldenplatze*) odkazovalo na poněkud pokleslé české *na place*. (To už je pak vhodnější někdy s posměchem zatracovaná forma užívající nominativu jmenovacího *na náměstí Heldenplatz*; „*náměstí*“ je tu rovněž jakýmsi vyčleněným náznakovým morfémem.) – Jsou však i další případy: v překládaném textu se může vyskytnout (nejedno) jméno zapomenuté africké osady o pěti chatrčích, takové **Hu-chua-bwa*: i zde je lépe nesklouňovat (přestože koncovka *-a* by skloňování nebránila), váhy tu nabývá ten argument, že skloněním se označení poněkud nepřípadně „zdůvěřňuje“, vtahuje do zažitého prostředí či radikálně odlišného kulturního okruhu.

Tyto aspekty je třeba brát v úvahu i přesto, že Petr Fidelius k tomu v souvislosti s přechylováním poznamenává: „Nebudeme ale přece obecnou jazykovou normu zařizovat podle toho, jak se tvoří ženská jména v papuánštině! Argumenty ‚islandského typu‘ prozrazují žalostný nedostatek smyslu pro proporce.“² Tyto případy a podobné je možno řešit ad hoc a není třeba kvůli tomu měnit systém; i to „ad hoc“ však může mít určité tendence, „pravidla“, určité (volné) meze; není třeba ani nutno ani žádoucí měnit systém (normu), je jen třeba neuplatňovat jej rigidně.

I když stranou ponecháme specifickou problematiku úředních listin, i v „normálních“ (historických) textech se vyskytnou kontexty (v leccem se s úředními listinami překrývající), kdy je významná především **informace** o základní podobě jména nebo dokonce o národnosti určité osoby, a tudíž je žádoucí nepřechýlená podoba. I přímo u přechylování ženských jmen je opět třeba vyjít především z otázky, zda a kdy či jak skloňovat. Mezi sudetskými Němci je řada jmen slovanského původu (adjektivního charakteru), u nichž se skloňováním setře jejich podoba uváděná v originále (*Sebekowski / Sebekowsky / Sebekovsky* – ani originál si však často není jist, jak je to „správně“; „správně“ je nejspíš obojí), je tedy vhodné skloňovat *Sebekowskiho / Sebekowskyho...*, nikoli unifikujícím *Sebekowského*. Je (může být) relevantní, jak je osoba uvedena v příslušném historickém dokumentu.³ U ženské podoby jména pak nastává určitý problém a je třeba vyřešit dilema buď skloňovat (*Sebekowské...*), nebo možná sáhnout spíše k nesklonné podobě v kombinaci s „paní“. Jména tohoto adjektivního typu se velmi často vyskytují mezi osobami židovského původu (*Hesky, Piskaty, Plastersky...*). U ženského tvaru „*Heská*“, případně i „*Piskatá*“ může negativním dojmem působit spíše „nenáležitý“ pravopis těchto jmen s *-s-* či *-i-*, než to, kdybychom takové jméno aspoň v některých pozicích prostě nesklouňovali. Nejen pro jména tohoto typu však platí, že některé pády „snesou“ nesklonný tvar lépe než jiné.

Určitou mez je při zapojování do českého kontextu třeba hledat i u dalších cizích jmen slovanského původu. Stejně jako se domníváme, že korektní je skloňování *Erwin Zajicek, Erwina Zajiceka* (podobně jako *Brügel, Brügela*, ni-

² Tamtéž.

³ Jazyková problematika edic dokumentů je zcela zvláštní kapitola.

koli tedy *Zajicka*, protože to pak už je jen krok k *Zajíčkovi*, pravověrnému Čechu), tak i u *Elfride Jelinek* je v případě přechýlení a skloňování třeba volit formu *Elfride Jelinekové*.

Jsou v beletrii i v historické literatuře situace, ve kterých je navíc žádoucí rozlišit ženy domácího původu a v té či oné podobě cizinky, či ženy, které se za cizinku považují: „*Zvlášt' bych rád vyzvedl své vědecké konzultanty Emilii Hrabovec* (slovenská historička žijící dnes ve Vídni i na Slovensku, sama sebe vždy označující právě takto), *Arnolda Suppana a Alenu Míškovou, a rovněž svého kolegu Adama Dobeše*.“ Volbu mezi skloňováním a neskloňováním či možnost neskloňovat lze chápat takto v pozitivním světle, jako jakousi **přídavnou hodnotu** oproti jazykům, které takovou možnost nemají: je tak možno vlastním jazykovým prostředkem (bez nutnosti doplňkové informace) lišit domácí / nedomácí původ: „*Eva Bosbach, Julia Metger, Iveta Krpatová a Jan Kořista mi byli oporou mj. při obtížných záznamech rozhovorů*“; „*vídeňské Češky: Vlasta Basler, Helena Starek, Jana Brandeis*“.

Je to i otázka zvyku: Agatha Christie, Marilyn Monroe, Edith Piaf...

Možnost nepřechýlovat lze dobře využít ve výčtu, kde nevíme (podobně jako v tomto případě autor), zda jde o muže či ženy: „...*byli do vězení odsouzeni: Marie Hermann, Dvory (2,5 roku); Holzknecht, Dalovice [Dallwitz]; Zimmermann, Doubí; Schmidt, Doubí; Müller, Rosnice [Roßnitz]; Kail, Doubí; Baumgartl, Doubí; Anton Stengl, Sedlec [Zettlitz], všichni po jednom roku; Ida Kugler, Domabyl, Dvory, a Walter, Rosnice (po deseti měsících); Trübenbach, Stará Role; Löw, Doubí; Fischbach, Doubí (po 9 měsících); Theresia Baumgartl (8 měsíců) a Anna Bauer (6 měsíců)*. Zavírat si cestu k nepřechýleným tvarům by mohlo vést do slepé uličky.

Určitý „jemnější“ aspekt spočívá v tom, že užitím příp. -ová se příslušná cizí osoba může nenáležitě „banalizovat“, přenášet do českého prostředí: „*Alice Steiner*“ v programu koncertu naznačí, že jde o cizinku, nikoli o „paní Steinerovou“ z Prahy). Je to podobné jako s překládáním či nepřekládáním vlastních jmen. Ovšem otázka banalizace není nikterak jednoznačná: naopak v jazyce bulváru působí nepřechýlená podoba poněkud (značně) poklesle a nejednou je výrazem snobství autora textu nebo nositelky jména. – Zajímavý příklad užití obou podob v jednom textu u jednoho jména uvádí O. Uličný v případě jména hlavní hrdinky Věci Makropulos; upozorňuje na stylový rozdíl, charakterizující především vyšší a nižší sociální původ mluvčího (a dokonce momentální dramatickou situaci): vzdělanci používají přechýlenou podobu, postavy na nižší (sociální či intelektuální) úrovni nepřechýlenou.⁴

Naopak ve speciálním případě lze užitím/neužitím přípony vhodně (shodně s originálem) naznačit původ či (proměnlivou) státní příslušnost dané osoby: „*Nicméně v tom mnohojazyčném lidském hemžení před konzuláty a úřady naražili [rakouští židovští manželé v Lisabonu na útěku před nacisty] ke své velké*

⁴ O. Uličný (1971): Emilia Marty. In: *Naše řeč* 54/1.

radosti také na jednu příbuznou, třiatřicetiletou Grete Gomperz. [...] Grete, jež cestovala s československým pasem pod jménem Margarita Gomperzová, opus-tila Vídeň 3. října 1939 směrem na Paříž.“

V překladovém textu, kde vystupuje více postav, lze přechýlených/nepřechýlených podob dále použít ještě jiným způsobem, totiž odlišit (přechýlením) ženské postavy pro děj či výklad rozhodující, vystupující v prvním plánu od postav vedlejších (v nepřechýlené podobě).

Nejen z řečeného lze vyvodit tezi, že v daných případech (zejména v překladových textech) je třeba **přechylovat a skloňovat tam (jen tam), kde je to nezbytné** (kde to nepůsobí potíže), **nikoli nesklonovat pouze tam, kde to vysloveně nejde**. Skloňováním (někdy nepřiměřeným a násilným) češtinu neobohatíme (ale jistě ji ani nepoškodíme).

4. Skloňovat i nesklonovat...

Další teze zní, že tak jako je vhodné připouštět obojí podoby v systému, **lze obě podoby s prospěchem střídat i v jednom textu**; obě mohou koexistovat:

Máme-li např. slovníkové heslo, lze vedle sebe postavit „*Schröterová, Gerda, roz. Oostenrieder*“; „*Rittwagen, Kurt... společně s manželkou Annemarie (roz. Haase)*“ údaj o rodném jméně je tu naprosto věcná informace, citát, značka, odkaz uvnitř českého textu.

Stejně tak je vhodné užívat nepřechýlenou podobu v bibliografii a v poznámkách (praxe dnes už běžně přijatá v bibliografických citacích);⁵ ale i tam je vhodné použít přechýlené podoby třeba i v téže poznámce, pokud by mohlo dojít k záměně s mužem téhož jména a v originále je z toho důvodu uvedeno před jménem „*Frau*“. Analogicky přímo v hlavním textu: např. ve sborníku autorka v titulu příspěvku nepřechýlená, v dalším možno skloňovat. V nepřechýlené podobě se tak také jako „*Lina Heydrich*“ přímo na přebalu knihy svých vzpomínek objevuje manželka „zastupujícího říšského protektora“, i když v textu vystupuje s příponou.⁶

Přeložená pasáž z německého protektorátního tisku zní: „*Vdova po železničáři Emma Müller, vedoucí útulku pro kojence Lore Mykura a žena v domácnosti Elsa Baier, všechny z Ústí nad Labem, poslouchaly po určitou dobu pravidelně zprávy zahraničních stanic a získané poznatky si vzájemně sdělovaly. Mimořádný soud v Litoměřicích odsuzuje obžalované Müllerovou a Baierovou k pěti a půl rokům káznice, obžalovanou Mykurovou ke třem letům.*“

Tak jako v němčině existují zmíněné rudimentární projevy snahy a potřeby přechylovat, tedy naznačit rod (*Müllerin, Frau...*), tak také naopak v češtině existuje minimálně jeden prostředek, jak bez přípony *-ová* (v 1. pádě) a hlavně

⁵ Dodržuje ji v katalogových záznamech např. i Univerzitní knihovna.

⁶ Tento i další konkrétní aspekty ve svém článku velmi výstižně shrnuje Světlá Čmejrková: K otázce českého přechylování (nepublikovaný text připravený pro Český rozhlas).

bez dalšího skloňování informovat o pohlaví dané osoby: je to ten případ, kdy se jméno uvádí (je-li to vhodné) v kompletní podobě i s křestním jménem: skloňované křestní jméno opět přebírá funkci jakéhosi externího, vyčleněného morfému (informuje o gramatických kategoriích). „...*přes hraběnkou Emilii Neidhardt von Gneisenau vede linie k Augustu Neidhardtovi von Gneisenau, ...*“

5. ...nikoli však násilně

Není dobré, když pisatel/mluvčí je k tomu či onomu tvaru **nucen**: nikoli jazykovým systémem, v takovém případě se nedá mnoho dělat, **ale nenáležitou (ideologickou/mimojazykovou) interpretací tohoto systému.**

S tím volně souvisí otázka jmen činitelských, obyvatelských. Toto píše kolegyně redaktorka o příkladu příliš genderově korektního překladu, jež bylo nutno mírnit: „Překladatelka jako genderová badatelka důsledně odmítala užívat generické maskulinum [...], užívala důsledně ‚učitelé a učitelky‘, ‚sociologové a socioložky‘ [...] V našem překladu to však dosáhlo až absurdních rozměrů – jednak to text neúměrně prodlužovalo a zhoršovalo jeho přehlednost, jednak to v některých případech vedlo i k nesmyslům – např. kapitola o počátcích sociologie byla uvedena *Zakladatelé a zakladatelky sociologie*, i když tam byli jen muži. Podobně ve výkladu o Marxovi bylo o situaci továrních dělníků uvedeno *jejich zaměstnavatelé a zaměstnavatelky*, i když těch by se v 19. století asi moc nenašlo.“ Genderové badatelky a genderoví badatelé neberou v úvahu ani to, že takovéto zdvojování anebo snaha se vyhnout tomuto zdvojování neutrálním pojmenováním, kde není rod přesně vymezen (např. *studující* místo studenti a studentky) či opisy (místo *kritici namítali... – kritika uvedla..., někteří sociologové zastávají názor... – v sociologii se objevil názor...*), je mnohdy stylisticky nevhodné či dokonce neúnosné. (Běžná slova jako *žáci, studenti, učitelé* se pak navíc stávají vlastně tabu.) Např. je stylistický i faktický rozdíl mezi *pracující* a *pracovníci* nebo *úředníci* a *úřednictvo*. A co pak např. *zaměstnanci, zřízenci, poslíčci* apod.: toto jsou především abstraktní kategorie v hierarchii služebních řádů. Naopak enumerativní *lékaři a lékařky* by např. v beletristickém textu určitého typu působilo násilně.⁷

Skutečný protiklad mezi dvojicí výrazů *lékař :: lékař a lékařka* není především v neuplatnění a uplatnění genderového hlediska, ale v důrazu **bud' na abstraktní, anebo konkrétní** (příp. konkretizované) **vyjádření**. Právě v překladu bývá přesné vážení toho či onoho akcentu velmi důležité pro stylistické vyznění výsledného textu a u mnoha lexémů existuje mezi póly abstraktní – konkrétní celá škála ekvivalentů. Pohyb na této škále patří k velmi častým, velmi produktivním i velmi citlivým stylistickým výrazovým prostředkům. Při násilném aplikování genderových principů v překladu se textu na základě ideologického

⁷ K tomu též Světlá Čmejrková: Některé stylistické jevy v tvarosloví, syntaxi a lexiku mediálních dialogů. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. (eds.), *Styl mediálních dialogů*. V tisku (nakl. Academia).

přístupu k jazyku **podsovává/vnucuje** něco, co v něm není, a zároveň se v cílovém jazyce zužuje výběr jazykových prostředků či možnost stylistického odstínění (jiná situace nastává, když to výchozí text požaduje, např. užitím formalizovaného vyjádření typu *Bürger/innen*).

Ovšem např. také rozhodní „protivníci“ na jedné straně i na druhé straně „obhájci“ českého přechylování nejdou užití silných slov a uchýlí se k argumentům mimojazykově či ideologicky motivovaným: např. o potřebě světovosti jedni, či o potřebě zachovat si suverénní českost druzí.⁸ Rigidní uplatňování ideologických zásad v jazyce má společné rysy např. s ideologií uplatňovanou v individuální stravě: v nejednom případě se ukázalo, že rozhodní odpůrci masa a živočišných produktů poškodili své zdraví, třebaže jejich úmysly byly samozřejmě zcela opačné; stejně tak různé formy ideologie s velkou rozhodností implantované do jazyka mohou jazyku škodit.

Přechylování v jazykové poradně

Anna Černá

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
cerna@ujc.cas.cz

Otázky týkající se přechylování, které jsou adresovány jazykové poradně ÚJČ, můžeme rozdělit na dvě oblasti: a) přechylování příjmení, b) přechylování obecných jmen

a) Přechylování příjmení

U příjmení žen nejde o řešení toho, co zapsat do dokladů. To je legislativní záležitost – podmínky nutné k zápisu nepřechýlené podoby jména stanovuje zákon 301/2000 Sb. o matrikách, jménu a příjmení. Poradna řeší praktický dopad užívání, tedy jak přistupovat k nepřechýlenému příjmení v běžných komunikačních situacích, v souvislém textu. Nepřechýlené příjmení nelze skloňovat (s výjimkou příjmení zakončených na *-a*, typu *Lollobrigida*), což odporuje jazykovému systému češtiny. Účelem přechylování tedy není potřeba jméno komolit (jak si někteří tazatelé myslí), ale možnost přechýlené jméno pomocí příslušných koncovek zapojit do větného kontextu. Proto poradna přechylování doporučuje.⁹ Zároveň platí, že přechylování není dogma, které je nutno vždy dodržet. Svou roli má tradice, vžitost, nakolik je jméno známé v obecném povědomí (*Edith Piaf*, *Mia Farrow* x *Joanne Rowlingová*); dále typ textu (např. zaměření novin

⁸ Dokládá to mj. článek O. Uličného: Pod povrch přechylování, *LidN* 5. 3. 2009.

⁹ V souladu s názory M. Knappové, viz literatura.

a časopisů, zpracování encyklopedického hesla). Je třeba respektovat i rodinný úzus (*Anna Šerých*), popř. osobní přání nositelky jména – to je nejviditelnější na jménech žen veřejně známých (např. *Alice Nellis, Karolíny Peake, Kateřiny Emmons, Romany Jákl Vítové*). K novinám a časopisům můžeme doplnit jeden postřeh. Jména političek bývají ve zpravodajství s naprostou převahou užívána v přechýlené podobě (*Thatcherová, Merkelová, Tymošenková, Obamová, Clintonová*), zatímco jména nejruznějších umělkyň a celebrit jsou spíše nepřechýlená (*Demi Moore, Whitney Houston, Amy Jade Winehouse*). Bez zajímavosti není zacházení se jménem *Bruniová/Bruni*, na němž je hranice mezi tzv. seriózní a bulvární žurnalistikou vidět zcela zřetelně. Píše-li se o manželce francouzského prezidenta, pak se užívá podoba *Bruniová*, články zaměřující se na její modelingovou či pěveckou dráhu pracují se zápisem *Bruni*.

b) Přechylování apelativ

Pojmenování povolání, pracovních i společenských funkcí, akademické a vědecké tituly, vojenské hodnosti apod. se ve spojení s ženským osobním jménem jednoznačně doporučuje přechylovat: *spisovatelka, programátorka, běžkyně, úřednice, správcová, manažerka, předsedkyně, soudkyně, právnička, botanička, doktorka, inženýrka, magistra, kapitánka*... Výjimkou by neměly být ani právní texty: *žalobkyně V. Malá; žalovaná E. Dvořáková*.

V textech, které popisují náplň, obsah funkce/povolání, považujeme za běžné užití tzv. generického maskulina: *Jednání je v kompetenci zástupce ředitele, na listině však musí být podepsán ředitel. Lékaři mají náročnou práci. Učitelé budou stávkovat. Paleontologové dovedou ze zdánlivě bezvýznamného fosilního nálezu rekonstruovat celý příběh. Jejich závěry nejsou možné bez specialistů botaniků, zoologů, mikrobiologů, klimatologů, hydrobiologů, lékařů aj. včetně architektů, techniků*... Užívání generického maskulina chápaného nepříznakově umožňuje ekonomické vyjádření tam, kde by genderově korektní vyjádření ztěžovalo vnímání textu a odvádělo pozornost od obsahu sdělení: *Všichni/všechny studenti/studentky, kteří/které se přihlásili/přihlášily v řádném termínu, byli/byly pozváni/pozvány k pohovoru*.

Podívejme se podrobněji na některé výrazy, které poutaly (či poutají) pozornost tazatelů. Je nesporné, že odmítání, či naopak přijetí určitého pojmenování nebývá podmíněno jen jazykovými důvody, ale mnohem častěji jde o vyjádření postoje k výrazu, který není zatím běžný, který se v jazyce objevuje nově, protože nově vznikla potřeba ho vytvořit. Takovýto přístup lze ilustrovat půl století starými slovy J. Kuchaře (1960, s. 247): „Jistě většina z nás... pociťuje pojmenování *divačka* jako poněkud neobvyklé, někteří se snad při jeho užití dokonce trochu usmějí. Na druhé straně jsme si však všichni dobře vědomi, že z hlediska toho, jak je slovo jazykově utvořeno, jakou má jazykovou stavbu, není na něm nic neobvyklého.“

Opačný postoj reprezentuje substantivum *hosteska*. Jazykovědci jí na stránkách časopisu Naše řeč věnovali pozornost dvakrát. V roce 1960 byla odmítnuta jako nepotřebná přejímka, slovu byla vytykána neústrojnost, protože neexistuje mužský základ. Bylo doporučeno říkat *průvodkyně*, přesněji *průvodkyně po výstavním pavilónu*, popř. *informátorka* (Kondrová, 1960). O deset let později se frekvence slova zvýšila natolik, že v NŘ můžeme číst: „Stále jasněji se však ukazuje, že zcela zamítat toto slovo nemůžeme. Nejen proto, že toto pojmenování přes nepřízeň jazykové kritiky stále žije na stránkách našeho tisku a v prostředí velkých mezinárodních událostí, ale především proto, že význam, který označuje, je skutečně potřebný a aktuální... Bereme zde tedy z původního jazyka za základ ženské jméno již jako celek a českou příponou pouze zdůrazňujeme významové zařazení jména do kategorie názvů ženských osob.“ (Hrušková, 1970, s. 190)

Hosteska je jedním ze slov označujících původně výlučně ženskou profesi. Vlivem zrovnoprávnění v nejrůznějších oblastech života se objevuje potřeba najít mužské protějšky nejen k tomuto slovu (zde se nabízí *společník*; agentury hledající brigádníky pro tuto práci užívají označení *hostes*),¹⁰ ale např. i ke slovům: *modelka* (přes počáteční rozpaky kvůli homonymii se prosadil *model*), *au-pair*, *mažoretka*,¹¹ *akvabela*, *zdravotní sestra*. Připomeňme i výrazy *letuška*, *baletka*, *servírka*, které rovněž nemají své nepřechýlené východisko.

Střet jazykového doporučení a společenských předsudků podepřených emocemi lze názorně demonstrovat na příkladu ženského protějšku ke slovu *rada*. Na počátku 30. let minulého století bylo vysvětleno, že slovo *radka* (podle modelu *přednostka*, *gázistka*) není v tomto případě vhodné; jako nehodné bylo hodnoceno i označení *paní/slečno radová*, protože by to „mohlo vésti ke zmatku významovému“. Jako alternativa bylo doporučeno slovo *rádkyně*. K tomu poznamenejme, že přechýlená podoba *rádkyně* není přesná – odpovídá totiž mužskému protějšku *rádce*. Již koncem 30. let můžeme v Lidových novinách¹² číst: „Na pražské radnici se smí napříště užívatí pro ženy jen správných titulů rodu ženského, například: *radová*, *komisařka*, *elévka*, *oficiálka*, *zřízenkyně*. Nikoli tedy: *paní rado* nebo *slečno tajemníku* apod.“ Dodejme, že odvozování obecných substantiv příponou *-ová* není příliš produktivní, ale v některých případech je jedinou volbou (srov. *mistrová*, *krejčová*, *švagrová*). „Podoba *rádkyně*... byla by tedy jen výpomocí, náhradou z nedostatku pojmenování jiného... Zdá se však, a je to možno doporučit, že se užívá ženský titul *radová*. Jeho dvojnásobnost může působit rušivé asociace dotud, než se častým užíváním slovo jako odborný úřední název vžije“ (Jedlička, 1949, s. 78). Poválečné společenské poměry slovu *radová* (ostatně ani označení *rada*) mnoho příležitostí na vžití nedaly – volilo se jiné titulování. Na stránky NŘ se *radová* vrací v roce 1980. Ve-

¹⁰ Substantivum *hostes* bývá skloňováno podle vzoru „pán“ (*hledáme hostesky a hostesy*). Za upozornění na výskyt tohoto označení děkuji recenzentce.

¹¹ Slovu *mažoret* je věnován Dotaz týdne 18/2006 (viz <http://www.ujc.cas.cz/jazykova-poradna/dotaz-tydne/dotaz-tydne-2006.html>).

¹² Lidové noviny 1939, č. 47; doklad z lexikálního archivu ÚJČ je citován v příspěvku J. Petra.

dle vysvětlení o jazykové vhodnosti slova je konstatováno: „V současné době již vycházejí paní doktorové a lékárníkové nenávratně z užívání“ (Petr, 1980, s. 266). Příčiněním oblíbených filmů pro pamětníky se však *paní lékárníkové, doktorové, ředitelové* a bohužel ani *paní radové* (tedy označení manželek podle mužovy profese) z povědomí uživatelů češtiny nevytratily. Proto i v příspěvku z roku 2001 (Černá, s. 53) nezbylo než připustit, že slovo stále vzbuzuje rozpaky. Jazyková poradna celá léta doporučuje slovo užívat bez předsudků. Protože žen vykonávajících tuto funkci přibývá, zdá se, že se slovní spojení *policejní radová, zdravotní radová, obchodní radová* – sice opatrně, ale jistě – stává samozřejmostí.

V roce 2010 vzbudilo pozornost zveřejnění¹³ feminina *hostka* (k *host*). Stručně připomeňme, že pro rozlišení pohlaví není vždy nutné volit substantivum příslušného rodu. Tzv. vespolná jména, k nimž se maskulinum *host* řadí, označují osoby obou pohlaví. Vedle expresivních pojmenování (*učiněný anděl, lenoch, hotová troska, bestie, nemehlo, nekňuba*) k nim patří i stylově neutrální výrazy ženského rodu, jimiž běžně označujeme muže: *významná osobnost české vědy; uznávaná kapacita; vzácná návštěva; bytost mužského pohlaví; obdivovaná hvězda*. Domníváme se, že mužské podstatné jméno *host* plní v jazyce svou funkci dobře, a proto potřebu vytvořit přechýlenou podobu *hostka* nesdílíme. Není však vyloučené, že „společenská poptávka“ povede časem k tomu, že se slovo *hostka* v češtině prosadí i v plně spisovných projevech, přestože reakce zveřejněné na internetu zatím svědčí o tom, že slovo je mnohými uživateli češtiny vnímáno jako nepotřebné, popř. expresivní.¹⁴

Předmětem dotazů bývá i přechýlená podoba výrazu *mistr*. Vžitá jsou označení *mistrová* (s významem ‚kvalifikovaná pracovnice vedoucí dílnu, odborný výcvik‘) a *mistryně* (ve sportu). Druhý výraz se prosadil i mimo sportovní oblast – pro pojmenování odbornice, znalkyně, umělkyně (*mistryně pera, štětce, detektivek*). *Mistr* (s velkým počátečním písmenem) se užívá i jako čestné oslovení vynikajícího umělce, tvůrce, interpreta (*Kde čerpáte inspiraci, Mistře?*). Jak však oslovit nadanou ženu? Přestože již na konci 40. let bylo konstatováno, že „ženě-umělkyni přísluší čestný název *Mistryně*“ (Jedlička 1949, s. 77), v praxi se toto oslovení v podstatě neuplatňuje. Ojedinele se prosazuje **mistra* (nejspíše vlivem dvojice *magistr – magistra*). I v tomto případě o potřebnosti výrazu rozhodují uživatelé, zatím se mu spíše vyhýbají.

Výjimečné nejsou dotazy na vhodnost a náležitost přechýlené podoby *hejtmanka* (přestože je odvozena nejfrekventovanější přechylovací příponou) a *lídryně* (analogicky k *poslankyně, předsedkyně, ministryně*). Ostatně i *ministryně* působila zpočátku neobvykle, proto bylo možno v roce 1924 v NŘ (s. 167) číst: „slovo *ministryně* zní nezvykle, jako nezvyklý je sám pojem, ale jistě je

¹³ Slovo *hostka* se objevilo v dokumentu s názvem *Kultura genderově vyváženého vyjadřování*, který byl umístěn na webových stránkách MŠMT.

¹⁴ Podrobnější vysvětlení je možné číst na stránkách jazykové poradny v rubrice *Dotaz týdne 5/2010* (<http://www.ujc.cas.cz/jazykova-poradna/dotaz-tydne/dotaz-tydne-2010.html>).

správné.“ Zdá se, že přípona *-yně* je některým uživatelům poněkud podezřelá, o čemž svědčí např. dotaz, jak označit ženu pracující v knihkupectví, v němž tazatel slovtvorně náležitou podobu *knihkupkyně* vyloučil ve svém popisu možných variant jako první (došel k možnosti *knihkupcová*).

Zakončeme stále aktuální citací: „*A měli bychom býti vděční svým předkům, že nám vytvořili a udrželi dosti možností, abychom všude pouhým tvarem rozlišovali pohlaví příslušníků rozličných stavů.*“ (Naše řeč 1929)

Literatura

Černá, A. (2001): Radová. In: *Naše řeč*, 84, s. 52–53.

Člen, členka (1932). In: *Naše řeč*, 16, s. 124–125.

Internetová jazyková příručka (<http://prirucka.ujc.cas.cz/>).

Jedlička, A. (1949): Doktorka, mistryně, přidělenka, radová, poručice... In: *Jazykový koutek Československého rozhlasu – první výběr*. Praha: Knihnice Rozhlasové práce, s. 75–78.

Hrušková, Z. (1970): Hosteska. In: *Naše řeč*, 53, s. 188–190.

Knappová, M. (2008): *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. 2. vyd., Liberec: AZ KORT.

Knappová, M. (1986): Přechylování víceslovných cizích příjmení v češtině, In: *Naše řeč*, 69, s. 173–178.

Kondrová, Vl. (1960): Hosteska. In: *Naše řeč*, 43, s. 306–307.

Kuchař, J. (1960): Ze života slov – divačka. In: *Naše řeč*, 43, s. 247–248.

Magister, soudce, mistr (1929): In: *Naše řeč*, 13, s. 166.

Mary Pickford (1929). In: *Naše řeč*, 13, s. 8–13.

Mluvnice češtiny 2 (1986). Praha: Academia.

Paní ministryně (1924). In: *Naše řeč*, 8, s. 167.

Petr, J. (1980): Rada, nebo radová. In: *Naše řeč*, 63, s. 265–267.

Radová (1932). In: *Naše řeč*, 16, s. 124.

Syntagmatik im zweisprachigen Wörterbuch

Benedikt A. Model, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2010.

Lexikographica. Series maior, sv. 137. 288 stran.

V roce 2010 vyšla v německém nakladatelství de Gruyter monografie Benedikta Modela s názvem „Syntagmatik im zweisprachigen Wörterbuch“, která se komplexně zabývá specifiky lexikografického popisu syntagmat různých druhů s ohledem na cíle dvoujazyčných slovníků. Výzkum a z něj plynoucí závěry jsou demonstrovány na dvoujazyčných slovnících jazykového páru němčina-španělština.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, které lze obecně sloučit do tří základních celků. V první části (kap. 1) se autor vyrovnává se základní teorií popisovaného tématu, druhá část by se dala označit jako metodologická (kap. 2) a třetí část jako praktická (kap. 3 a 4), komentující provedené průzkumy a navrhuující zlepšení. V kap. 5 pak autor shrnuje svá zjištění a v kap. 6 uvádí řadu zajímavých příloh (např. přehled typů dvoujazyčných slovníků, tabulku k možné inventarizaci kolokací v různých typech slovníků z hlediska onomasiologického a sémasiologického přístupu ad.), které celou práci názorně doplňují.

Základní a zajištěné legitimní východisko celé knihy zmiňuje autor již v jejím úvodu. Při komunikaci (ať už se jedná o produkci či recepci) mluvčí jazyka musejí zacházet s celými promluvami či texty. Naproti tomu slovníky tradičně zaznamenávají a komentují převážně pouze jednotlivá slova. Je tedy nasnadě, že zapracování syntagmatiky by se mělo stát jedním ze zásadních lexikografických cílů při tvorbě každého slovníku. Benedikt Model tedy usiluje o analýzu aktuálního stavu, kriticky poukazuje na nedostatky stávající lexikografie a přichází také s návrhy na zlepšení. To vše s vědomím specifík lexikografie dvoujazyčné.

První kapitola je koncipována jako přehled dosavadní teorie o různých tématech týkajících se výše vytyčeného problému. Benedikt Model zde vysvětluje termíny *syntagma* a *paradigma*, zmiňuje *synonymii*, *homonymii* a *polysémii* a popisuje možnosti *hnízdování* ve slovníku. V podkapitole o syntagmatice ve slovníku vysvětluje, proč prostý cizojazyčný ekvivalent není pro uživatele slovníku dostatečnou informací a z jakého důvodu jsou potřebné právě i údaje syntagmatické. Na tomto místě lze vyzdvihnout, že autor neopomněl poukázat na přínos analýz v elektronických jazykových korpusech. Následně upírá svou pozornost na formy ztvárnění paradigmatické a syntagmatické ve slovníkovém hesle a své analýzy doplňuje přehledným exkursem do syntagmatiky od úrovně fone-

tické až po syntax. Neopomíjí však přirozeně ani úlohu slovotvorby a její produkty, ani frazeologii.

Druhou část úvodní kapitoly věnuje Benedikt Model podrobnému vysvětlení jednotlivých základních pojmů lexikografie. Vysvětleny jsou termíny typu *makro-* a *mikrostruktura*, *skopus*, *hyperstruktura*, *předmluva*, *metajazyk*, *Adresse – Angabe*, *lemma*, typy *hnízdování* apod. Tyto termíny jsou pak často dále rozvedeny (např. *integrovaná*, *částečně integrovaná* a *neintegrovaná mikrostruktura*). Vysvětlen je také způsob, jak se uživatel dostane k požadované informaci (tzv. *Zugriffsweg*). Poměrně obsáhlá část je pak věnována samotnému heslovému bloku a jeho částem. Nejvíce prostoru zde dostal význam a polysémie, rozlišení objektového jazyka a metajazyka, formátu, kontextu a příkladu.

Dosud uvedené informace jsou tedy sumarizující a vysvětlují základní termíny a principy, s nimiž autor následně pracuje v analytické části. Pro odbornou a zainteresovanou veřejnost tato část nepřináší v podstatě nic nového. Na druhé straně ale vyjadřuje postoje autora k různým termínům a strategiím, které mohou být v různých lexikografických tradicích chápány různě. Tato část by pak mohla výtečně posloužit např. studentům lingvistických oborů pro utvoření základní představy a problematice lexikografie.

V druhé kapitole se autor věnuje metodologii. Představuje slovníky, které si vybral pro své analýzy, a stýská si nad tím, že na trhu je k dispozici velké množství slovníků, ale mnohé z nich mají shodné materiálové báze, čímž vlastně dochází více méně k opisování a pouhé reedici. Následně také popisuje průběh svých analýz.

V následujících dvou kapitolách autor dopodrobna rozebírá své analýzy a vyvozuje z nich závěry. Kapitola 3 je věnována lexikální syntagmatice (frazeologii), čtvrtá kapitola pak syntagmatice gramatické (morfosyntaxi). V úvodu do třetí kapitoly se autor opět vymezuje terminologicky. Zde lze nalézt některé odchylky od české terminologické tradice. Pojem *frazeologie* je vyhrazen názvu lingvistické disciplíny, zatímco soubor všech frazeologických jednotek jazyka je nazýván *frasicum* (v české tradici je pro oba významy ustálený prvně jmenovaný termín). Základní jednotkou je pro Benedikta Modela *frazeologismus* (v češtině dnes již většinou *frazém*). Frazeologismy jsou podle něj charakterizovány jako institucionalizované jednotky (jsou součástí *langue*), které jsou tvořené minimálně dvěma komponenty, maximálně jednou větou. K dalším, avšak již pouze fakultativním znakům frazeologismů patří frekvence jejich výskytu, sémantické (suprasumativní význam – v češtině *idiomaticita*) a syntaktické zvláštnosti (např. *restrikce*). Frazeologické jednotky rozděluje na tři typy – *Kollokationen* (*kolokace*), *Wendungen* (doslova *obraty*, míněny jsou frazémy nevětné povahy) a *phraseologische Äußerungen* (*frazeologické promluvy*, frazémy větné povahy). V rámci tohoto úvodu do frazeologie se zabývá i vztahem mezi frazeologií a slovotvorbou a rozvádí již mnohokrát diskutované téma kompozit, která činí problém při porovnání různých jazyků, z nichž jeden je němčina, tj. jazyk, který k tvoření kompozit vysloveně tíhne. I zde však zastává

dle mého názoru racionální postoj, když mu nejvyšším zákonem při rozhodování, zda je vhodné inventarizovat dané syntagma (ať už dvouslovné či kompozitum) ve slovníku, je právě jen a jen zájem potenciálního uživatele slovníku. Jinými slovy – cokoli by mohlo uživateli dělat v jazyce problém, nemělo by ve slovníku chybět.

Následují tři podkapitoly, z nichž každá je věnována jednomu ze tří výše zmíněných typů frazeologismů (*Kollokationen*, *Wendungen*, *phraseologische Äußerungen*). Toto členění a mnohé další charakteristiky přebírá Benedikt Model od Glorie Corpas Pastor (*Manual de fraseología española*, Madrid 1996, a *Diez años de investigación en fraseología: Análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*, Madrid/Frankfurt am Main 2003), na níž v textu hojně odkazuje. Všechny tři podkapitoly mají shodnou strukturu: nejprve je jednotka charakterizována teoreticky, příp. je popsána její typologie. Následuje rozbor možných problematických bodů lexikografické inventarizace ve vztahu ke specifickým daného druhu frazeologismů. Na tuto část navazuje popis výsledků analýz daného frazeologického druhu ve výše zmíněných slovnících a na závěr pak shrnující doporučení, které by měla vést se zlepšení lexikografického popisu takového frazeologismu.

Kolokace jsou podle Benedikta Modela institucionalizované dvoulexémové jednotky (*báze + kolokativ*; v češtině spíše *kolokátor*), z nichž jeden komponent je autonomní. Toto syntagma je výrazem jazykové normy. Kolokace jsou součástí frasika a musejí tedy být inventarizované ve slovníku. Své místo by měly ideálně najít ve všech slovnících; v těch menších na ně lze rezignovat v případě slovníků pasivních, protože jejich význam je vyvoditelný z významů jejich komponent a při porozumění tedy většinou nečiní potíže (při produkci však zcela naopak). Následuje podrobný rozbor variant, pod jakým komponentem je vhodné kolokace uvádět a jakým způsobem je zapisovat. Po analýze slovníků dochází k závěru a doporučení, že kolokace je třeba řadit podle jejich formy, nikoli podle jejich typu. Zároveň zdůrazňuje, že inventarizace kolokací ve slovníku není nadbytečný slovníkový luxus, ale plnění jeho základního úkolu (s. 107n.), s čímž nelze než souhlasit.

Wendungen jsou institucionalizovaná minimálně dvoukomponentní syntagmata odpovídající jednomu slovnímu druhu (nominální, adjektivní, adverbiální, verbální finitní i infinitní, prepozicionální a konjunkcionální frazémy). Nejsou to tedy úplné řečové akty jako *phraseologische Äußerungen*. Od kolokací je odlišuje jejich podmíněnost systémem, nikoli normou. Jejich *institucionalizovanost* – tedy přítomnost v *langue* – je předurčuje k lexikografické inventarizaci, přičemž u transparentních syntagmat lze připustit jejich vypuštění, ale podobně jako u kolokací pouze v pasivních typech slovníků. Protože se jedná o dvou- a vícekomponentová syntagmata, je problém jejich zařazení do slovníku nasnadě. Řadit pod všemi komponenty znamená neúměrný nárůst délky zápisu, který je obzvláště v tištěných slovnících nepřijatelný. Jakýkoli dosud vyzkoušený způsob řazení však při rozmanitosti frazémů nedokáže být jednotný a dokonalý.

I přes snahu autorů slovníku, kteří se v úvodu pokoušejí systém řazení frazeologismů vysvětlit, nemusí toto být řešením. Mnohdy se na uživatele slovníku kládou nemalé teoreticko-lexikografické a teoreticko-frazeologické nároky a často je pro uživatele rychlejší slovníkové heslo rychle pročíst než na něm složitě aplikovat pravidla popsaná v úvodu slovníku. K tomu snad lze z vlastní praxe se studenty jen doplnit, že mnozí berou slovník do ruky a hledají v něm, aniž by přiložené pokyny kdy prostudovali. V souvislosti s zařazováním frazeologismů do slovníku je zmíněn a vysvětlen také sémasiologický a onomasiologický princip řazení. Vedle makrostrukturního řazení frazeologismů je samozřejmě věnován prostor i problémům mikrostrukturního řazení, které vznikají převážně u frazeoaktivních lemmat. Z analýzy slovníků pak vyplývá, že největší kritiku zasluhují mnohdy odbyté úvody a pokyny pro uživatele. Autor se znovu vrací k výše zmíněné problematice zařazení do makrostruktury slovníku i k mikrostrukturnímu řazení a dochází k závěru, že i když jsou stanovena precizní pravidla pro řazení více frazémů v rámci jedné heslové statě, nejsou tato pravidla v praxi důsledně aplikována, a to především u frazeoaktivních lexémů (typicky u somatismů apod.). Na druhé straně ale také uznává, že i precizní pravidla uživateli-laikovi nepomohou s přehledností a tomu pak nakonec stejně nezbude, než celé heslo přečíst.

Poslední skupina – *phraseologische Äußerungen* – se od té předchozí liší svou textovou autonomií. Jedná se o komunikativní, syntakticky autonomní jednotky, samostatné řečové akty. Lze je rozdělit na *Sinnsprüche* (což jsou v podstatě přísloví a podobné útvary), které mají sémantickou funkci, a *Routineformeln*, které jsou přímo navázané na kontext, používají se vždy v určitých typických situacích a slouží ke strukturování diskurzu. Z hlediska makrostruktury s nimi lze zacházet jako s *Wendungen*, v mikrostruktuře se jeví největším problémem nalezení vhodného ekvivalentu. Pokud v druhém jazyce neexistuje stejný frazeologismus, který by byl formálně a/nebo sémanticky podmíněn stejnými kulturními a náboženskými základy, je při výběru ekvivalentu nutno zohlednit jeho význam, pragmatiku a také textovou ekvivalenci. U *Routineformeln* je pak maximálně důležité zasazení do vhodného kontextu. Na základě analýzy slovníků autor soudí, že tato skupina je ve srovnání s předchozí kvantitativně zanedbávána, a dochází také ke kritice směšování právě s *Wendungen*. K této poslední kritice snad lze jen namítnout, že je oprávněná, pokud ovšem lingvista vychází ze stejné obecně-teoretické koncepce frazeologie jako autor knihy.

Vedle lexikální sémantiky se Benedikt Model zabývá také syntagmatikou gramatickou – morfosyntaxí. Zde obecně vysvětluje, že sice každá dvě slova stojící vedle sebe se nacházejí na syntagmatické ose, o syntagma se ale jedná až tehdy, jsou-li vůči sobě v nějakém druhu závislosti (vztah *determinace*, *interdependence* a *konstelace*; s odvoláním na L. Hjelmsleva: *La notion de rection*, Kopenhagen 1939). Nejtypičtějšími syntagmaty jsou pak *determinace*. Podobně jako v celé třetí kapitole o lexikální syntagmatice používá autor stejnou strukturu i zde v morfosyntaktické části. Věnuje se předložkám, spojkám, adjektivům

a slovesům, zmiňuje jejich nejpálčivější lexikografické problémy, popisuje výsledky slovníkových analýz a navrhuje jistá zlepšení, která mají zmírnit či zcela odstranit dosavadní nedostatky.

Závěrem v páté kapitole autor shrnuje, že nejvyšším zákonem každého lexikografa by měl být užitek pro stanovenou cílovou skupinu uživatelů a druh slovníku. Tomu je třeba při psaní slovníku přizpůsobit vše. Zmiňuje také jednu podstatnou vlastnost, a to je koherence konečného textu, která by měla být zajištěna i přes to, že na slovníku většinou pracuje celý kolektiv autorů. Na úplný závěr stručně shrnuje obsah předchozích kapitol a vyzdvihuje nejdůležitější závěry.

Obecně lze tuto monografii hodnotit jako zdařilý komplexní náhled do problematiky lexikografického popisu syntagmatiky v překladových slovnících. Škoda jen, že výsledky, k nimž autor dospívá, vycházejí jen ze sekundární literatury a z pozorování současné slovníkové produkce. Hlubší průzkum syntagmatiky hledáčkem korpusové lingvistiky bohužel chybí. Mírně negativně lze hodnotit fakt, že ačkoli je celá monografie psána německy, uvedené příklady jsou ve španělštině a nejsou do němčiny přeložené ani v poznámce pod čarou, což může českému čtenáři ztěžovat porozumění. Naopak úprava textu je přehledná a doplňující přílohy užitečné.

Závěrem stručná poznámka: o autorovi této monografie se v publikaci nic nepíše. Podrobnější informace o jeho profesním působení, účastech na projektech či další specializaci nelze dohledat ani na internetu. Proto nelze usuzovat, jestli autor při psaní vycházel jen z dostupné sekundární literatury a vlastní analýzy jmenovaných slovníků, nebo jestli měl také možnost se podílet na psaní nějakého slovníku a tím podpořit svá tvrzení i vlastní praxí.

*Věra Hejhalová
Ústav germánských studií FF UK v Praze
vera.hejhalova@gmail.com*

Interview

Rozhovor s Bělou Poštolkovou u příležitosti jejího významného životního jubilea

Naše jubilentka vešla do české lexikografie několika pracemi: Spolu s Miroslavem Roudným a Antonínem Tejnorem vydala v roce 1983 práci *O české terminologii*, o rok později knihu o *Odborné a běžné slovní zásobě současné češtiny*, v roce 1994 pak vychází slovník *Co v slovnících nenajdete*, který zpracovala se Zdeňkou Sochovou. Kromě toho vyšly desítky jejích menších příspěvků, nyní pohodlně přístupných v digitalizovaných časopisech, a to především v *Naší řeči* a *Slově a slovesnosti*. Jsou to články, drobnosti, recenze. Těžko spočítat pak půjde všechny posudky, kooperace s různými institucemi a revize slovníků i odborných textů, kterými se dodnes zabývá. Všechny se vztahují k lexikologicko-lexikografické problematice a vycházejí z přebohaté inspirace, kterou skýtá slovníková práce. Pro nás, její germanistické kolegy, je velmi cenné, že se poznala s dnešními kapacitami německé lexikologie a lexikografie, kteří byli vychováni Ruth Klappenbachovou, vedoucí kolektivu dodnes velmi ceněného slovníku *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (1961–1977). K nim patří Klaus-Dieter Ludwig, Dieter Herberg, Elke Tellenbach, Rosemarie Schnerer a mnoho dalších.

Podotkněme, že pořídit s jubilentkou delší rozhovor bylo pro její neobyčejnou skromnost a lásku k věcnému stylu trochu obtížné. Pochopme tuto zdrženlivost i z hlediska nesmírně hlubokých zkušeností z práce s lexikálním materiálem: S hloubkou poznání charakteru slova a problematiky jeho sémantické neuchopitelnosti v síti syntaktických vztahů a diskursních souvislostí se logicky dostává opatrnost před kategoričtějšími a obecnějšími soudy. Naše jubilentka, která nade vše miluje exaktnost, je ve svých názorech na lexikum velmi moderní: Opakovaně zdůrazňuje amorfní charakter významu a jeho nikdy nebezezbytku objasnitelné hranice, jakož i obtíže, které z toho vyplývají při slovníkové exemplifikaci. (A taky nemá ráda nic neříkající formální příklady v infinitivech.) Velmi akcentuje přirozenost českého překladového protějšku německé příkladové věty a uvádění alternativ, které překladateli usnadní hledání jeho vlastní variace. Často připomíná Filipcova slova o tom, jak každé nové slovo vytváří „kruhy jako kámen hozený do vody“, když je řeč o omezené prediktabilitě a spletitostech významových změn. Nabádá nás, abychom velmi pečlivě a kriticky hodnotili všechny prameny, které při revizích bereme do ruky a s velkou obezřetností s námi vybírá internetové a korpusové doklady. Její akribie zachycená na revizních listech nás přesvědčuje o důležitosti práce s českými lexikografickými zdroji a vede nás k mnohým pozastavením nad různými způsoby

zpracování sémantických rozdílů jak ve slovnících německých, tak českých. Žasneme přitom nad jejím kulturním rozhledem, bohatstvím literárních dokladů v její paměti a také nad tím, jak čile sleduje současné kulturní dění. Spolupráce s ní je opravdu velmi obohacující, protože s jejím smyslem pro humor nám zprostředkovává i potřebný nadhled, kterého se nám někdy nedostává. Jen ten často pomáhá vydržet vysilující činnost, která bude trvat ještě roky.

MV: Milá Bělo, mnoho Tvých kolegů a přátel, kteří Ti pogratovali k Tvým letošním kulatým narozeninám, má radost, že jsi v oblasti lexikografie pořád činná a můžeš předávat dál své zkušenosti těm, kdo v tomto oboru začínají. Tvého podílu na tvorbě Velké německo-české lexikální databáze jsme si velmi dobře vědomi: ať už jsou to revize české části heslových statí, anebo desítky praktických rad při zpracovávání termínů, které pro nás, kdo začínali téměř na zelené louce, měly cenu zlata. Odborníků s tak dlouhou praxí a tak velkým všeobecným rozhledem a znalostmi z oblasti literatury je málo. Tvoje dlouholetá praxe prospěla revizím menších terminologických slovníků (chemie, astronomie, historiografie atd.). – Bez Tvého odborného vedení by nevznikly. Když se podíváme nejen na Tvou bibliografii, ale i na redakční činnost v lexikografickém oddělení ÚJČ, tak nás napadá hned několik otázek. Jak jsi se vůbec dostala k lexikografii?

BP: Náhodou a nechtěně. Ačkoliv jsem toužila studovat dějiny literatury a komparatistiku, bylo mi přisouzeno studovat ruštinu s češtinou (ruštinu jako hlavní obor) v letech 1951–1956. Půl semestru jsme měli prof. Vladimíra Šmilauera na syntax, nezapomenutelné byly také přednášky prof. Františka Mareše. Po promoci jsem dostala umístěnku do redakce časopisu Státního zdravotnického nakladatelství, kde jsem ale nebyla moc spokojená. V roce 1962 se mi podařilo udělat konkurs do Ústavu pro jazyk český, a tam jsem pracovala téměř 30 let v oddělení slovníku. Měla jsem štěstí na dobré nadřízené, výborný pracovní kolektiv (vzdělaní gymnaziální profesori a profesorky), skvělé pracovní prostředí a zajímavou a užitečnou práci se spoustou veselých chvil. Pracovala jsem na čtyřdílném Slovníku spisovné češtiny od písmene P do Ž v letech 1964 až 1971, a to jako autorka, redaktorka a specialista na odbornou slovní zásobu. V roce 1971 jsem získala doktorát z filosofie. V dalších letech jsem se účastnila prací na jednosvazkovém výkladovém Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1. vyd. 1978) jako autorka i redaktorka. V roce 1985 jsem obhájila svou kandidátskou práci a získala titul CSc. Tato práce již předtím vyšla pod názvem *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny* v nakladatelství Akademia v roce 1984. V letech 1983–1990 jsem byla výkonnou redaktorkou časopisu *Naše řeč* a později členkou redakční rady. Řadu let jsem pracovala na *Akademickém slovníku cizích slov* (1995) a se svou kolegyní Zdeňkou Sochovou jsem vydala slovníček neologismů *Co v slovnících nenajdete* (1994). V roce 1991 jsem odešla do důchodu a občas spolupracuji s různými institucemi. Od roku 2002 spolupracuji na Velkém německo-českém akademickém slovníku s Tebou a Tvými kolegy...

MV: Co Tě na lexikografii nejvíce lákalo (a láká)?

BP: Na lexikografii mě láká to, že hledání významu slova a jeho proměny se podobají detektivní práci.

MV: Na které osobnosti z dob studií nejraději vzpomínáš?

BP: Jak jsem již zmínila, především na profesory Mareše a Šmilauera.

MV: Jak vnímáš s odstupem let kolektivní práci na českých slovnících? Na které osobnosti z ÚJČ nikdy nezapomeneš?

BP: Kolektivní práce je vždy přínosná, protože víc hlav víc ví. A generační rozvrstvení pracovníků umožňuje lépe zachytit významové odstíny slov. Vzpomínám vděčně na všechny, zvláště na Josefa Filipce. Vzpomínám na vynikající kolektiv, bez jehož podpory bych nedokončila svou kandidátskou práci.

MV: My, kteří jsme v Tvé škole již několik let a trávíme nad revizemi německo-českých hesel celé dny, jsme od Tebe tak trochu odkoukali styl práce. Říkáš, že práci na slovníku nelze uspěchat. Máme dojem, že dnešní honba za granty, k tomu spousta administrativní práce a v neposlední řadě výuka spolu nejdou moc dohromady a lexikografické práci neprospívají, protože času k reflexi je opravdu málo. Když si vzpomenu na Tvou pracovní v ÚJČ a na relativní klid, který jste (přes všechny jiné problémy, které po roce 1989 zmizely) na rozvažování tenkrát měli... My máme sice přemíru materiálu, ale o to méně času. Jak vnímáš předpoklady lexikografické práce dnes?

BP: Možnosti jsou dnes obrovské. – Ať už jde o informační a materiálové zdroje na internetu, či o elektronické databanky, které umožňují slovníková hesla libovolně upravovat.

MV: Rozkolísanost úzu a její obraz ve slovníku je jeden problém, stálá potřeba stylistického značení (dodnes neuspokojivě řešená) problém druhý. Prostoupenost hovorové a obecné češtiny je veliká. Nemáš ráda strojené překlady, nic neříkající příklady v infinitivech. Jak by měl uvažovat v tomto ohledu dnešní lexikograf-lingvista?

BP: Měl by se řídit zdravým selským rozumem, přihlížet k mluvenému úzu, ale neztrácet ze zřetele hledisko kultivovanosti.

MV: Co bys popřála dnešním dorůstající lexikografické generaci?

BP: Trpělivost, pokoru a lásku ke slovu, kulturní přehled, kultivovanost.

MV: Děkujeme za rozhovor a přejeme Ti hodně zdraví a trpělivosti s Tvými vděčnými germanisty!

Marie Vachková
Ústav germánských studií FF UK v Praze
marie.vachkova@ff.cuni.cz

Za televizním týdeníkem O češtině

1. Úvodem

Cílem zábavně-naučného televizního týdeníku O češtině bylo atraktivním způsobem prohloubit a rozšířit znalosti diváků o českém jazyce. Cyklus vysílal druhý program České televize od ledna 2006 do srpna 2012.¹ Tento článek se ohlíží za pořadem, který měl své příznivce i kritiky. Jeho nesporným přínosem zůstává popularizace poznatků z celého spektra lingvistického poznání.

2. Tvůrci pořadu

Během sedmi let se na tvorbě pořadu podílely téměř čtyři desítky pražských i brněnských pracovníků a pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Byli to jazykovědci z dialektologického oddělení, oddělení gramatiky, oddělení jazykové kultury, oddělení onomastiky, oddělení současné lexikologie a lexikografie, oddělení stylistiky a textové lingvistiky i ředitelství; jmenovitě (v abecedním pořadí): Eva Beková (Podruhá), Šárka Blažková (Tůmová), Anna Černá, Libuše Čížmárová, Světlá Čmejrková, Věra Dvořáčková, Žaneta Dvořáková (Procházková), Dan Faltýnek, Milan Harvalík, Zuzana Hlubinková, Martina Ireinová, Lucie Jílková, Jana Klímová, Stanislava Kloferová, Zina Komárková, Hana Konečná, Marta Koutová (Holmanová), Patricie Kubáčková, Michaela Lišková, Vít Michalec, Jitka Mravinacová, Hana Mžourková, Barbora Nosálová (Hošková), Karel Oliva, Markéta Pravdová, Barbora Procházková, Martin Prošek, Kamila Smejkalová, Ivana Svobodová, Josef Šimandl, Milena Šipková, Pavel Štěpán, Veronika Štěpánová, Jan Táborský, Zdeňka Tichá, Ludmila Uhlířová, Luboš Veselý.² První a dlouhodobou ústavní koordinátorkou této televizní popularizace byla Markéta Pravdová, dále funkci postupně zastávaly Anna Černá, Zdeňka Tichá a závěrem krátce také Michaela Lišková.

V České televizi pořad od samotného počátku připravovali dramaturgyně Olga Janků a režisér Jan Doubrava. Hereckými etudami jej zpestřovali Ivana Andřelová a Zbyšek Pantůček. Tváří pořadu byl moderátor Aleš Cibulka, který pro mnohé diváky představoval jazykovědného odborníka, autoritu, na niž se ve svých dopisech obraceli. Toto zkratkovité vnímání je pro část televizních diváků

¹ Zrušen byl náhle (uprostřed přípravy čtyř dílů), s odůvodněním, že neodpovídá podzimním programovým prioritám televizního vysílání.

² Někteří z nich v současné době v ÚJČ již nepracují.

zřejmě běžné, viz svědectví Miloslavy Knappové³ o televizním seriálu Tajemství řeči z roku 1969, jehož dramaturgem, scénáristou, režisérem a hercem byl Karel Pech: *Mnozí diváci v Karlu Pechovi spatřovali i autora pořadu jako celku (popř. se dokonce domnívali, že je pracovníkem Ústavu pro jazyk český), a tak se někdy ztrácel v pozadí podíl, který na pořadu Ústav má.*

Tým scénáristů se postupem času proměňoval. Patřili do něj Václav Flégl, Jolana Matějková, Tereza Šefrnová, Ivo Šmoldas, Alexandra Vébrová, zpočátku ve spolupráci s Petrem Vybíralem také Aleš Cibulka a Jan Doubrava. Scénáře psaly i pracovnice Ústavu pro jazyk český: Lucie Jílková, Patricie Kubáčková, Michaela Lišková, Markéta Pravdová a Zdeňka Tichá.

3. Náplň pořadu

Hlavní téma pořadu určovali svými náměty lingvisté. Záběr byl široký, pojal jak témata tradiční, tak aktuální. Jednotlivé díly se věnovaly pravopisu (psaní velkých písmen, předpony s-/z-, psaní -n-/-nn-, vyjmenovaná slova, interpunkce),⁴ fonetice a fonologii (ráz, slovní přízvuk, fonémy a jejich varianty, dvojhlásky, slabiky, mlaskavky, tempo řeči), morfologii (jmenný rod, přídavná jména, číslovky, slovesa a jejich vazby, relativní časy, kondicionál), slovo tvorbě (tvoření slov v češtině, univerbizace a multiverbizace, přenesená pojmenování), lexikologii (časově a sociálně příznaková slovní zásoba, exotismy, vulgarismy, přejímky, homonyma, metafory, floskule, frazémy, přísloví; zajímavá polysémní slova: *bota, kočka, kukačka*, slova s prefixoidy *euro-*, *eko-*), syntaxi (chyby ve větné stavbě), stylistice a textové lingvistice (čeština v reklamě, jazyk esemesek, vyjadřování zdvořilosti, pozdravy, tematická výstavba rozhovoru), onomastice (křestní jména, příjmení, přezdívky, názvy restaurací, jména obcí, hor, řek, rybníků, zemí, států, exonyma), dialektologii (charakteristika jednotlivých nářečí, nářeční jména stromů a květin, nářeční stupňování, nářeční zdrobněliny), etymologii (původ názvů rostlin, hmyzu, oblečení), sociolingvistice (bilingvismus, diglosie, etnické stereotypy), představení novějších lingvistických disciplín (feministická lingvistika, forenzní lingvistika, korpusová lingvistika, neurolingvistika), nejrůznějším češtinářským zajímavostem (přeřeknutí, slovní hříčky, zaříkávadla) a mnohým dalším tématům.

Náměty se mohly i opakovat (různí lingvisté představili odlišným způsobem např. problematiku slovesného vidu či původ názvů měsíců) nebo částečně překrývat (jako tomu bylo kupř. u tabu v jazyce a politické korektnosti). Některá palčivá témata byla probírána v průběhu let vícekrát v rozličných rubrikách pořadu, jako příklad jmenujme slovesný tvar *budu se soustředit*, k němuž se lingvisté postupně vyjádřili jak v rámci hlavního tématu, tak v rubrice Odpovědná

³ Knappová, M. (1969): Televizní seriál Tajemství řeči. In: *Naše řeč*, roč. 52, č. 5, s. 302.

⁴ Příklady v závorkách jsou vybírány namátkou, kvůli velkému množství odvysílaných témat nelze uvádět jejich plné výčty.

(sloveso *soustředit (se)* stále více uživatelů chápe jako nedokonavé a tvar *budu se soustředit* už dnes za nekorektní považovat nelze; část diváků se ovšem s tímto hodnocením těžko ztotožňovala).

Jak napovídá název, v rubrice Odpovědna se zodpovídaly tematicky pestré divácké dotazy, např. zda psát velké, nebo malé počáteční písmeno ve slovech *Apač, indián, Praslovan*, jak správně vyslovovat výraz *segedínský guláš*, jaká je náležitá podoba slova *rozinka/hrozinka*, hodnocení variant *bydlet/bydlit, rybníku/rybníce, Příbrami/Příbramě*, skloňování výrazů *kakao, pestrokřídlec, Odolena Voda*, užívání přivlastňovacích zájmen *svůj – váš*, rozdíl mezi slovy *tip* a *typ, hold* a *holt*, co je *craving, kanapka, úlehle*, jak vznikla slova *mejdan, papaláš, pouť*, proč se říká *chyba lávky, zlom vaz, chodit do houslí*, jak titulovat manžela prezidentky, jaké je nejdelší české slovo ad. Od roku 2012 byla Odpovědna přesunuta z vysílání na webové stránky pořadu. Zde najdeme vyjádření ústavních pracovníků mj. ke skloňování názvů svátků *Vánoce* a *Velikonoce*, významu slova *zhůvěřilý*, vhodnosti užívání přejatých slov *echt* a *eklovat se* ve veřejném projevu, konkurenci výrazů *téměř – necelý* či původu slov *buran, čurgl, epesní*. Na stále funkčních webových stránkách pořadu O češtině je dále k dispozici kompletní videoarchiv, jedenáct „opáček“ (přehledného výkladu dílčího jevu s možností interaktivního testu) a stručné slovníčky vybraných slangů a profesních mluv.

Rubrika Profesní čeština nabízela vhléd do profesního a slangového vyjadřování nejrozličnějších oborů a oblastí lidské činnosti. Byla zde představena mj. mluva (uvedeno v abecedním pořadí a velmi výběrově) akvaristů, architektů, botaniků, cukrářů, cyklistů, dentistů, poštovních doručovatelů, filatelistů, floristů, foniatrů, fotbalistů, fotografů, webových grafiků, hasičů, houslistů, chartistů, instalatérů, jaderných fyziků, jazzmanů, kastelánů, filmových kritiků, kuchařů, kurýrů, maskérů, leteckých modelářů, myslivců, neonatologů, novinářů, ornitologů, pokojských, politologů, potápěčů, právníků, psychiatrů, scifistů, svářečů, šachistů, šermířů, tatérů, taxikářů, truhlářů, vinařů, řeckořímských zápasníků, zlatníků, zoologů. V posledních dvou letech nebyla tato rubrika pevnou součástí pořadu. Výjimečně se slangismům a professionalismům věnovalo hlavní téma dílu (mluva pracovníků metra, sklářů): jednotlivé výrazy pak nevysvětloval specialista z daného oboru, nýbrž jazykovědec.

Pro anketu se ustálil název Čeština pod lupou. Náhodní chodci zpravidla pražských ulic odpovídali moderátorovi na rozmanité otázky, např.: Píše se správně *shlédnout*, nebo *zhlédnout film*? Kolik *n* je ve slově *dennodenně*? Je náležitá podoba *dvojbarevný*, nebo *dvoubarevný*? Co je to *kafkárna/klibna/lobbing*?, Proč se říká *zač je toho loket*? nebo Co je to přístavek?

Nepravdivými vstupy z pozdějších let byly např. čeština cizinců, vlastivědné procházky se spisovatelkou Alenou Ježkovou, výklad základních literárněvědných pojmů (metrické stopy, literární žánry), vysvětlení původu rčení, slovních obrátů, sentencí ap. (*hurónský smích, od vajíčka k jablku*) nebo divácky

vděčný kvíz s bezprostředním řešením (*Obě bi/ydla spadla; Sveřepí šakali zavile vyli*).

Naopak nedílnou součástí pořadu byla rubrika Host, v níž osobnosti českého veřejného života promlouvaly o svém vztahu k mateřštině, často též upozorňovaly na jevy, které se jim na současné komunikaci nelíbí (nepečlivá výslovnost, nerespektování pravidel pravopisu, velké množství anglicismů, chudá slovní zásoba profesionálních mluvčích). Mezi hosty byli např. herci (Zlata Adamovská, Radoslav Brzobohatý), zpěváci (Vojtěch Dyk, Hana Zagorová), spisovatelé (Jaroslav Rudiš, Petra Soukupová), básníci (Božena Správcová, Jan Vodňanský), textaři (Jan Burian, Jiřina Fikejzová), novináři (Miloš Čermák, Ondřej Neff), moderátoři (Jan Pokorný, Milena Vostřáková), tlumočníci (Ivana Čeňková, Dana Hábová) a mnoho dalších. Dramaturgicky bylo vítané, když se povedlo některé rubriky nenásilně propojit, např. po výkladu věnovaném rybářskému slangu následoval rozhovor s hostem, rybářem a moderátorem Jakubem Vágnerem.

Jak upozorňuje Josef Štěpán,⁵ pro bohemistiku, zejména pro teorii spisovného jazyka, je velmi užitečná reflexe češtiny jejími profesionálními uživateli, jako jsou spisovatelé, novináři, moderátoři, politici, učitelé, herci ap. Oceňuje v této souvislosti knihy *O češtině 1–3*, v nichž jsou názory známých osobností české kultury na mateřštinu shromážděny.

4. Knihy *O češtině 1–3*

Na základě pořadu *O češtině* vyšly knihy nazvané *O češtině 1* (2008), *O češtině 2* (2008) a *O češtině 3* (2010).⁶ Kniha *O češtině 1* byla nominována na ocenění Zlatá stuha 2007. Volná ediční řada k televiznímu cyklu *O češtině* získala Čestné uznání Kolegia generálního ředitele České televize 2006–2009.⁷

5. Divácké ohlasy

Televizní seriál *O češtině* je zařazen do internetových filmových databází Filmová databáze FDb.cz (<http://www.fdb.cz/film/75007-o-cestine.html>) a Česko-

⁵ Štěpán, J. (2011): Řeč o češtině v tvorbě současných českých spisovatelů. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. XLVIII, č. 3 a 4, s. 115.

⁶ *O češtině 1* (2008). Ed. J. Saturková. Praha: Česká televize; *O češtině 2* (2008). Ed. M. Pravdová a J. Saturková. Praha: Česká televize; *O češtině 3* (2010). Ed. M. Pravdová a J. Saturková. Praha: Česká televize.

⁷ Uznání bylo zdůvodněno takto (<http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/edice-ct/aktuality/?id=419>): *Originální a veskrze objevný projekt popularizace české gramatiky a pravopisu se podařilo z televizní obrazovky ústrojně převést do knižní podoby. Jak v televizní, tak v knižní formě se jedná o osvětu, jaká v současnosti nemá obdoby – o populární výuku mateřštiny, ztvárněné do mozaiky vtipně sestavených a humorných scének a skečů na téma prohřešků proti současné češtině. Inteligentní a svěží podání formou kvízů a příkladů získaných od veřejnosti osvědčuje účinnost jak na obrazovce, tak na stránkách knihy, vynikající mimo jiné pečlivým redakčním zpracováním.*

Slovenská filmová databáze ČSFD.cz (<http://www.csfd.cz/film/262333-o-cestine/>).

Z možných 100 procentních bodů ocenili diváci na webových stránkách Filmové databáze pořad O češtině 61 % (14 hlasů). Komentáře jsou zde pouze dva a oba pořad chválí. Divačka vystupující v internetové diskusi pod přezdívkou green-tea napsala: *Na tento pořad o záhadách, úskalích a záludnostech naší mateřštiny jsem se dívala docela ráda, protože díky svojí odlehčené formě nevyzníval školometsky, ale přesto se v něm člověk skoro pokaždé dozvěděl něco zajímavého.*

Celkové hodnocení diváků na webových stránkách Česko-Slovenské filmové databáze je 62 % (537 hlasů). Komentující ve většině případů vítali, že existuje televizní pořad o českém jazyce, a to jednak proto, že je osobně jazyk zajímavá, a jednak proto, že je podle nich třeba společnost jazykovědně vzdělávat („čeština upadá“); na druhé straně zaznívá nespokojenost se zpracováním pořadu, kritizována je úporná snaha o zábavnost, křečovitost, excentrický projev moderátora. Tento převládající dojem z pořadu lze ilustrovat stručným příspěvkem diváka užívajícího v diskusi přezdívku LiVentura: *Dobrá myšlenka, trochu horší realizace, leč slušné.* Výjimečně se objevují buď vyhraněně kladné, nebo naopak záporné komentáře. Navýsost pozitivně vnímá pořad např. divák s přezdívkou triatlet: *Výborný scénář, který má spád a zároveň dokáže zdůraznit podstatné. Tematické propojení, pestrost hostů a jejich neotřepané fráze (sic) o češtině i samotný průvodce jsou zárukou, že se divák nenudí. Navíc je pořad didakticky upotřebitelný:-) Potěšitelné je, že bývá příznivě reflektován i jazykovědný výklad ústavních pracovníků, viz komentář diváka (či divačky) s přezdívkou m4xp4yn3: *Lingvisté nám své moudro předkládají lehce stravitelnou a stručnou formou, proto díky za tento pořad.* Vyhraněně záporné komentáře nechť si případní zájemci vyhledají sami (leckdy se nacházejí za hranicí slušnosti).*

Na webových stránkách pořadu O češtině (<http://www.ceskatelevize.cz/porady/10098745482-o-cestine/>) vystoupalo celkové divácké hodnocení až k 86 % (1 014 hlasů). V internetové diskusi k tomuto televiznímu cyklu nalezneme obecné stížnosti na špatnou úroveň češtiny v současných médiích a ve společnosti, dotazy na zejména pravopisné jevy a – opět pochvalné i kritické – připomínky k pořadu a jeho moderátorovi. Spokojená divačka Daniela v diskusi uvedla: *O češtině patří mezi několik perel České televize. Zajímavé informace, kvalitní moderátor a herci, zkrátka velmi dobrý pořad ČT.* Naopak kritizována je údajná podbízivost, nevtipné scénky, dále to, že se pořad věnuje sice možná zajímavým, avšak okrajovým jevům a ponechává stranou „to podstatné“, přičemž jako podstatná témata přispěvatelé internetové diskuse zhusta uvádějí ta, která již byla probrána v předchozích dílech seriálu. Diskutujícího Teda Turnera pořad dokonce uráží, protože se v něm nemluví důsledně spisovně: *Pokládám tento pořad za výsměch koncesionářům. Předpokládal jsem, že když je to pořad o češtině, budou zde protagonisté hovořit spisovnou češtinou a ne nespisovným*

„pražským dialogem“ (sic). Viz rozhovor s Oldřichem Víznerem jako „profesorem“. A jak to už v internetových diskusích bývá, vyskytly se i vulgární příspěvky, které byly pro porušení pravidel diskuse správcem smazány.

Pořad O češtině má své stručné heslo v otevřené encyklopedii Wikipedie (<http://www.wikipedia.org/>); diskuse k němu není.

Diváci posílali v souvislosti s pořadem do České televize i do Ústavu pro jazyk český také e-maily a rukou, strojem či počítačem psané dopisy. V nich kladli konkrétní dotazy (především týkající se pravopisu), navrhovali náměty dalších dílů, kriticky se vyslovovali k současné veřejné komunikaci a převážně kladně hodnotili pořad i jeho moderátora.

6. Závěrem

Televizní cyklus O češtině vysílala Česká televize po sedm let (2006–2012), dvakrát byl nominován na prestižní televizní cenu Elsa (2006, 2008). Představil mnoho češtinářských pravidel a zajímavostí, upozorňoval na oborové příručky a elektronické zdroje českého jazyka; do jeho přípravy se zapojily téměř čtyři desítky pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR. Šířením současných lingvistických poznatků usiloval nejen o posílení zájmu o jazyk a jazykovou kulturu Čechů v Čechách, ale i krajanů v zahraničí nebo studentů češtiny jako cizího jazyka (milé ohlasy přišly např. ze Spojených států amerických a Německa).

Bylo by škoda, kdyby se pravidelná televizní popularizace širokého záběru jazykovědných témat neudržela mezi dalšími druhy popularizační činnosti (přednášky, besedy, články a rozhlasová vystoupení mají (zpravidla) nižší dosah než televizní pořady)⁸. Obrisy další spolupráce s Českou televizí při popularizaci bohemistiky jsou bohužel zatím jen mlhavé.

Michaela Lišková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
liskova@ujc.cas.cz

⁸ Doplňme, že pořad O češtině nebyl jedinou televizní popularizací Ústavu pro jazyk český: od ledna 2008 vysílá ČT2 úspěšný specializovaný seriál Divnopis, v němž onomastik Milan Harvalík vysvětluje zvláštní názvy obcí v České republice.

Pokyny pro přispěvatele

Jazykovědné aktuality (časopis Jazykovědného sdružení ČR) přináší vědecké články z oboru lingvistiky, recenze, zprávy o konferencích a informace o činnosti Jazykovědného sdružení ČR. Časopis je otevřen také začínajícím lingvistům. Tematická čísla bývají věnována mimo jiné seminářům pořádaným JS. Příspěvky procházejí interním recenzním řízením.

Své texty zasílejte e-mailem Martinovi Šemelíkovi, výkonnému redaktorovi Jazykovědných aktualit (martin.semelik@gmail.com). Součástí článků je abstrakt v češtině v rozsahu 100 až 200 slov a seznam klíčových slov v počtu 3 až 10, též v češtině. Abstrakt by měl být svou povahou rematický a shrnovat obsah celého článku, nikoli jen výsledky. Ostatní typy příspěvků (kronika, recenze, zprávy) abstrakt ani klíčová slova nemají. Při úpravě příspěvku je třeba dodržovat tato pravidla:

1. Pro editaci textu používejte editor Word, písmo Times New Roman o velikosti 12, řádkování 1,5, odsazení odstavců 0,5 cm zleva. Text zarovnejte do bloku.

2. Text, který má být vysazen kurzivou, musí být v kurzivě zapsán.

3. Pro zdůraznění se užívá tučné písmo.

4. Na literaturu se v textu odkazuje příjmením autora, rokem vydání díla, popř. stránkovým údajem v závorkách (Kopečný, 1980, s. 34).

5. Seznam literatury je uveden na konci, nečísluje se a řadí se abecedně podle příjmení autora; pokud je uvedeno více položek téhož autora, řadí se chronologicky. V seznamu literatury má být uvedena pouze literatura, která je v článku citována nebo na kterou se odkazuje.

6. V oddílech Kronika a Recenze se bibliografické údaje uvádějí přímo v textu (do závorky).

7. Bibliografické záznamy mají následující podobu:

Garvin, P. L. (1993): Funkční empirismus – noetický podklad soudobého funkcionalismu. In: Slovo a slovesnost, 54, s. 241–253.

Ivanič, R. (1994): Characterizations of context for describing spoken and written discourse. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 181–186.

Mathesius, V. (1982): *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon.

8. Text poznámek lze vytvářet automaticky v editoru Word (tzv. poznámky patové).

9. Text formátujte co nejméně; nepoužívejte prosím žádné automatické formáty ani kontrastní druhy nebo velikosti písma.